

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E KOCAELİ SANCAĞININ İDARİ YAPISI

İlkay ERKEN*

ÖZ

Kocaeli, coğrafi konumu nedeniyle İstanbul'un fethinin öncesinde ve sonrasında önemli bir idari birim olmuştur. Yıllar içerisinde Kocaeli'nin bağlı olduğu idari merkezler değişmiştir. Bölgedeki ulaşım imkânlarının gelişmesi ve çeşitlenmesi Kocaeli'nin bağlı olduğu idari birimlerin sıklıkla değişmesine, nihayetinde müstakil idareye kavuşmasına imkân sağlamıştır. Nitekim 19. yüzyılda Kastamonu, Hüdâvendigâr ve İstanbul'a bağlı olarak idare edilen Kocaeli, 1887 yılında müstakil bir idari merkez hâline gelmiştir. Kocaeli'nin müstakil statüsü 1923 yılında vilayet olarak teşkil edilmesine kadar sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Müstakil Sancak, İdari Yapı, İdari Islahat, Tanzimat.

* Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ilkay.erken@omu.edu.tr

ADMINISTRATIVE STRUCTRE OF THE SANJAK OF KOCAELI FROM TANZIMAT TO THE REPUBLIC

ABSTRACT

Kocaeli, due to its geographical location, before and after the conquest of İstanbul, had been an important administrative unit. Administrative centers to which Kocaeli was connected changed over the years. Development and diversification of transportation facilities in the region led to a frequent change of administrative units to which Kocaeli was connected. Ultimately, this gave Kocaeli a detached administration status. Indeed, Kocaeli, which was connected to Kastamonu, Hüdâvendigâr and İstanbul in the 19th century, became a detached administrative center in 1887. The status of Kocaeli as a detached administration continued until it was converted into a province in 1923.

Keywords: Detached Sanjak, Administrative Structure, Administrative Reform, Tanzimat.

Giriş

Tarih boyunca Kocaeli bölgesini idare etmek amacıyla değişik mevkilerde şehirler inşa edilmiştir. Bilinen ilk şehir M.Ö. 732 yılında Megaralılar idaresindeki Astakos'tur¹. Astakos'u tahrip eden Bitinyalılar M.Ö. 262'de farklı bir yerde yeni bir şehir kurmuşlardır. Bu şehre Bitinya² Kralı I. Nikomed'in adından esinlenerek Nikomedyä-Nikomedes denilmiş ve krallığın başkenti yapılmıştır³. Nikomedyä, M.Ö. 74 yılında Bitinya Kralı III. Nikomed tarafından Roma İmparatorluğu'na bağışlanmıştır⁴.

Kocaeli bölgesindeki Türk varlığı Selçukluların Anadolu'daki faaliyetleriyle başlamıştır⁵. Selçukluların ardından Türklerin Kocaeli ile irtibatı Osmanlılarla yeniden sağlanmıştır. 27 Temmuz 1301'de Koyunhisar civarında Osman Gazi ile İmparator II. Andronikos arasında yaşanan çarpışmada Osman Bey galip gelmiştir. Osman Bey'in yerine tahta geçen Orhan Bey devletin bölgeye yönelik politikasını devam ettirmiştir. Orhan Gazi akıncı beylerinden Akça Koca'yı⁶ "Koca-ili'nin" fethi ile

¹ İzmit şehrinin 6 km kadar güneydoğusunda yer alan ve ilk Yunan kolonilerinin M.Ö. 8. yüzyılda bu ismi verdikleri şehir. (Besim Darkot, "İzmit", *İA*, C. 5, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 1251.) Şemseddin Sami'ye göre I. Nikomed yıkılan Astakos şehrinin harabeleri üzerine kendi ismi ile anılacak olan Nikomedyä şehrini kurmuştur. Bkz. Şemseddin Sami, "İzmid", *Kâmus'ul A'lam*, C. II, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889, s. 848.

² Bursa, Bilecik ve İzmit çevresini kaplayan bir bölgeyi belirtmek üzere kullanılmaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 105.

³ İdris Bostan, "İzmit", *DİA*, C. 23, İstanbul, 2001, s. 536; Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-Tevarih I*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 34.

⁴ İsmet Parmaksızoğlu, "İzmit", *Türk Ansiklopedisi*, C. 20, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara, 1972, s. 477; Darkot, "İzmit", C. 5, s. 1252.

⁵ Bizans'ın taht mücadelelerine taraf olan Selçuklular Biga, İznik, İzmit ve Üsküdar civarlarına yerleşmişlerdir. Bizans komutanı Nikephoros kendisinin İstanbul'u işgalinde yardım etmesi şartı ile Süleyman Şah'a Bizans topraklarının yarısını verecekti. Söz konusu antlaşmayla Türkler Marmara Denizi'nin doğu kıyılarına ve İzmit'e yerleşmişlerdir. Ancak Süleyman Şah'ın ölümü ile bu süreç kesintiye uğramıştır. (Bkz. Parmaksızoğlu, "İzmit", C. 20, s. 479.) I. Kılıç Arslan'a karşı diğer Anadolu beylerinin tutumundan faydalanan I. Aleksios Komnenos ve Papa, Haçlı ordusunu harekete geçirerek Türklerin bölgedeki varlığını sonlandırmıştır. Böylece I. Haçlı seferleri esnasında İzmit, Selçuklulardan geri alınmıştır (1097). Bkz. Darkot, "İzmit", C. 5, s. 1252.

⁶ Kabri Kandıra'da bir tepe bulunmaktadır. Bkz. "Fatih Zamanında Kocaili", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, C. XIV, S. I, R. I Kanunisanı 1340/M. Ocak 1924, s. 25.

görevlendirmiştir⁷. Ardından Kocaeli'nin fethi işini bizzat Orhan Gazi üstlenmiş, İzmid civarındaki kalelere taarruzlarını arttırmıştır⁸. Neticede İzmid şehri, 1337'de Orhan Bey tarafından fethedilerek Osmanlı Devleti eline geçmiş, idaresi de şehzade Süleyman Paşa'ya bırakılmıştır⁹. Fethin ardından¹⁰ şehirde bulunan kiliseler camiye bir tanesi de medreseye dönüştürülmüştür¹¹.

Orhan Bey devrinde Anadolu eyaletine¹² bağlanan İzmid'in merkez¹³ olduğu Kocaeli sancağı teşkil edilir¹⁴. 1522 yılında Kocaeli sancağı Gebze,

⁷ 1326 yılında Akça Koca ve diğer akıncı beylerinin faaliyetleri ile İzmid Kalesi alınmıştır. Ancak III. Andronikos tarafından bölgeye yapılan saldırılar sebebiyle kale tekrar Bizans'a iade edilmiştir. Bkz. Parmaksızoğlu, "İzmit", C. 20, s. ay.

⁸ Akça Koca ve Konur Alp'in vefatı üzerine Orhan Bey bizzat harekete geçer. (Bkz. *Oruç Bey Tarihi*, (Haz. Prof. Dr. Necdet Öztürk), Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 16. ; Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih I*, s. 58-60.) Yoğunlaşan akıncılar yüzünden İzmit şehri civarındaki kaleler Bizans tarafından istihkâm edilmişti. Orhan Bey 1329 yılında İznik'i muhasara edince Bizans İmparatoru III. Andronikos harekete geçer. Pelekanon'da yapılan savaşa Bizans İmparatoru yenilir. (Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 119-120.) İmparator ancak haraç ödemek şartı ile İzmit şehrini geri alır. Bkz. Parmaksızoğlu, "İzmit", C. 20, s. ay.

⁹ 1331 yılında tekrar başlayan İzmid kalesi kuşatması Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa ve akıncı beylerinden oluşan birliklerin yardımı ile 1337'de sonuç verir. Kuşatmada kalenin hâkimi ve İstanbul tekfurunun yakını olan kadının "Ben bu Türk ile uğraşamam. Onlardan ölenler olur ise bize kanlı düşman olurlar. Çaresi kaleyi teslim etmektir." dediği rivayet edilir. (Bkz. Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, (Yay. Faik Reşit Unat-Mehmet Altan Köymen), C. I. , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 149, 151.) Kendilerine bir zarar gelmeyeceği taahhüt edilince, hisarın yöneticileri antlaşma ile kaleyi teslim etmişlerdir. (Bkz. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. Atsız), Mili Eğitim Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 39.) Bizans kaynakları kalenin zabtını 1338 olarak verir. Bkz. Darkot, "İzmit", C. 5, s. 1252; M. Ş., "İzmid Manzaraları", *Servet-i Fünun*, C. VI, S. 148, 30 Kanunievvel 1309, s. 283; Bostan, "İzmit", C. 23, s. 536; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 43.

¹⁰ İzmid, İstanbul'un fethi için önemliydi. Nitekim sonradan fetih için gerekli kereste ile işçilerin İzmit'ten getirildiğini görmekteyiz. İstanbul'un fethi ardından ise İzmit, Anadolu ile İstanbul'u birbirine bağlayan önemli bir şehir hâline gelmiştir. Bkz. Bostan, "İzmit", C. 23, s. 537.

¹¹ *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 39; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, s. 149, 153; Edimli Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, (Haz. Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, s. 33, 35.

¹² Darkot, "İzmit", C. 5. , s. 1252.

¹³ İdari merkez olan İzmid şehrindeki mahalle sayıları yıllar içinde değişmektedir. 1523 tarihli şehre ait en eski avarız defterinde şehirde toplam 16, 1592 tarihli tahrirde ise 18 mahalle vardır. (Bkz. Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 26, S. 41. , 2007, s. 72-73.) 1591 tarihli tahrirde 16 müslüman 1 gayrimüslim, 1625 tahririnde 24 müslüman ve 2 gayrimüslim, 1644 yılına ait avarız defterinde 16 müslüman 1 gayrimüslim toplam 17 mahalle bulunmaktadır. 1697'de İzmid 21 mahalleden oluşmaktadır. (Bkz. Bostan, "İzmit", C. 23, s. 539, 540.) 1889 yılında 3 Hristiyan 1 Yahudi toplam 23 mahalleye sahiptir. (Bk Şemseddin

Yalova, Görele, İznik, İzmid, Şile, Kandıra ve Beykoz olmak üzere 8 kazaya sahiptir¹⁵. 1530 tarihli muhasebe defterinde Kocaeli sancağına Adapazarı kazası eklenir¹⁶. Kocaeli, 1568-74 yıllarında Anadolu eyaleti dâhilindeki durumunu korur¹⁷. Sancağın idari taksimatı XVII. yüzyıl boyunca değişmez. Ancak 1690 yılında eyalete tahvil edilen Kocaeli, Karlofça Antlaşması ardından tekrar¹⁸ sancak hâline getirilir. XIX. yüzyılım başlarında ise Kocaeli sancağı Cezair-i Bahr-i Sefid eyaleti dahilindedir.¹⁹.

İzmid şehrinin ve Kocaeli bölgesinin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesindeki farklılık sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu makalede şehir ve idari birim olarak farklı alanları ifade eden İzmid ve Kocaeli ayrımını yapmaya çalıştık. Nitekim kimi çalışmalarda şehir ile idari bir alanı-bölgeyi tanımlayan Kocaeli karıştırılmaktadır. Tanzimat sonrası ülke genelindeki idari düzenlemeler kapsamında sancağın yaşadığı değişimleri ortaya koyabilmek bu açıdan önemlidir. Bu sebeple şehir tarihi ve idari teşkilatla ilgili çalışmalarda sıklıkla başvurulan kaynaklardan salnamelerin idari durumu ne derece yansıttığının tespiti önem arz etmektedir. Salnamelerdeki bilgilerin belgelerle birlikte mukayese edilmesi ihtiyacı da açıktır. Bu makalede Tanzimat'tan Cumhuriyet'in ilanına değin Kocaeli'nin idari bakımdan geçirdiği değişiklikler ve bunların sebepleri kronolojik olarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Sami, "İzmid", C. II, s. 848.) 1898 yılında şehrin mahalle sayısında bir değişiklik görülmez. Bkz. Ali Cevad, "İzmid", *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, H. 1313, s. 64.

¹⁴ Bostan, "İzmit", C. 23, s. 536.

¹⁵ Anlaşılabilir olması bakımından Yoros; Beykoz, Kandıra; Kandıra, İznikmid; İzmid şeklinde yazılmıştır. Bkz. Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-namesine Göre 1522'de Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1) Ocak 2002, s. 272.

¹⁶ Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın...", s. 62.

¹⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş Anadolunun İdari Taksimatı I*, S. A-7, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 99.

¹⁸ Karlofça sonrası İzmid'in idari yapısında yaşanan değişimin sebebinin ne olduğuna dair bir bulguya rastlayamadık. Ancak İmparatorluk başkentinin güvenliği ile ilgili endişelerin etkili olması muhtemeldir.

¹⁹ Cezair-i Bahri Sefid eyaleti Kocaeli, Gelibolu, Sığla, Rodos, Kıbrıs sancaklarından oluşmaktadır. (Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş...*, s. 116.) Kocaeli'nin bir liman şehri olması ve İstanbul'a yapılan mal sevkiyatında önemli bir konumda yer alması sebebi ile bu eyalete bağlanmış olması muhtemeldir.

1. Kocaeli Sancağının İsimlendirilmesi

Kocaeli sancağı coğrafi bakımdan batısında Üsküdar sancağı, İzmid Körfezi ve Marmara Denizi'yle; güneyinde, Hüdâvendigâr vilayeti; kuzeyinde, Kastamonu vilayeti ve Karadeniz'le; doğusunda Ankara vilayeti ile çevrilidir²⁰. Bölge İstanbul'un fethinden önce askeri anlamda stratejik bir öneme sahiptir. Ayrıca İstanbul'un fethi ardından Kocaeli, özellikle Anadolu ve İstanbul arasında gerçekleşen ulaşımdaki rolü nedeniyle dikkat çekmekteydi. Sancağın ilerleyen yüzyıllarda kara, deniz ve demiryolu gibi ulaşım araçları sayesinde ekonomik anlamda etkili olması stratejik önemini daha da artırmıştır.

İstanbul'un doğusunda, İzmit Yarımadası ile Sapanca Gölü Havzası ve Aşağı Sakarya Vadisinin kapladığı alan "Koca-ili" adıyla coğrafi bir mıntıkayı belirtmektedir²¹. Bahsedilen anlamı ile Koca-ili, İzmid'in kadim merkezi olduğu Bitinya Krallığını ifade etmekten öte bir anlam taşıyarak daha geniş bir alanı içine alır. Üsküdar'ı da kapsayan Koca-İli bölgesi doğusunda Sakarya Irmağı ile sınır olan yerleri içermektedir²².

Sancak merkezi olan İzmid şehrinin adı bugünkü şehrin doğusunda kurulmuş olan Nikomedyâ'dan gelmektedir. Bununla birlikte Evliya Çelebi şehrin kadim ismini Nikomedyâ yerine Makedonin ve Zanikmid olarak verir²³. Arap bilginleri Nikomedyâ için Nikumûdiya demişlerdir. Şemseddin Sami'ye göre Osmanlılar şehrin Yunanca ifadesi Nikomidya'nın başına edat zarfı "is" getirilerek oluşturulan "İsnikomıdyâ" ifadesinin bozulmuş hâli olan "İznikmid- İznukmîd" ismini kullanmışlardır. Bu tabir zamanla yerini İzmid'e bırakmıştır²⁴. Şehrin ilk devirlerde İznikumid²⁵, İznikümid²⁶ olarak adlandırıldığı da görülmektedir. Orta ve yeni çağda bölgeyi ziyaret eden Avrupalılar İzmid'i ifade ederken İsmirik ve İsnik-Mid'i kullanırken zaman zaman da Isnich diyerek İznik ile İzmid'i karıştırmışlardır²⁷.

²⁰ Şemseddin Sami, "İzmid", C. II, s. ay; *İzmid Mutasarrıflığı ve Hüdâvendigâr Vilayetini Gösterir Harita*, t.y., Atatürk Kitaplığı, Hrt_001318.

²¹ Hamid Sadi, "Anadolu'da Bir Tedkik Seyahati: Kocaeli", *Hayat*, C. III, S. 66, 1 Mart 1928, s. 269.

²² Şemseddin Sami, "Koca İli", *Kamusu'l A'lâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul, 1896, s. 3714.

²³ Bostan, "İzmit", C. 23, s. 540.

²⁴ Şemseddin Sami, "İzmid", C. II, s. ay.

²⁵ "Fatih Zamanında Kocaeli", C. XIV, S. I, s. 29.

²⁶ *Oruç Bey Tarihi*, s. 16.

²⁷ Darkot, "İzmit", C. 5, s. 1251.

Orhan Bey devrinde fethedilen İzmid şehri uzunca bir süre Koca-ili adıyla anılmıştır. Bunun sebebi bahsettiğimiz bölgenin büyük bir kısmının fethinde yararlılık gösteren Akça Koca'dır²⁸. Fetih sonrası şehir de bölge ile birlikte onun adına tesmiye olarak anılmaya devam etmiştir²⁹. Yani İzmid ismi şehri tanımlamaktan öte daha geniş bir anlam içermiştir. Benzer bir şekilde idari bir bölge için kullanılan Koca-ili ifadesi anlam daralması yaşayarak şehir için kullanılmıştır. Yaşanan bu gelişmeler neticesinde hem şehir hem de idari bir bölge anlamında iki ismin birbiri yerine kullanılması söz konusu olmuştur.

Kocaeli Sancağı hakkında Osmanlı Devleti resmi yazışmalarında zaman zaman farklı isimler yer almıştır. Tanzimat sonrası belgelerde "İzmid" in yanı sıra "Koca-ili" ifadesi de bulunmaktadır³⁰. Sancağın ismi erken tarihli devlet salnamelerinde "Koca-ili", sonrakilerde "İzmid" şeklinde geçmektedir. İki sözcüğün de kullanıldığı salnameler mevcuttur. Bazı salnamelerde her ikisi birlikte kullanılabilmiştir³¹. 1877-1911 yılları arasında yayımlanan salnameler gibi Osmanlı belgelerinin büyük bir kısmında da genellikle İzmid imlası tercih edilmiştir³².

Resmi evraklara bazen İzmid yerine İzmir yazılabilmekteydi. Bu durumda ilgili evrak İzmir'e postalanmakta, bu ise idari işlerin aksaması ve gecikmesine sebep olmaktadır. Mutasarrıflık bu gibi yanlışlıkları önlemeyi isim değişikliğinde bulmuş ve 1883 yılında merkeze İzmid yerine Kocaili

²⁸ "Fatih Zamanında Kocaili", C. XIV, S. I, s. 25.

²⁹ Daha fetih döneminde İzmid ve Koca-ili isimlerine ilişkin karışıklık vardır. Fetih sonrası Orhan Bey, oğlu Süleyman Paşa'ya İzmid'i verdikten sonra İzmid dışında kalan Kocaeli topraklarını amcasının oğlu Gündüz Bey'e vermiştir. (Bkz. *Oruç Bey Tarihi*, s. 18.) Bu ifadenin yerleşim yeri olarak İzmid şehri gibi bir Kocaeli şehrinin-kasabasının varlığı akla gelebilir. Ancak bu durum gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Koca-ili'nin tam ortası sayılan Samandıra (Bkz. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 35) ile diğer yörelerin Akça Koca'ya ithafen Kocaeli şeklinde anıldığı bilinmektedir. Akça Koca'nın fethettiği yerler arasında Kandıra, Ermenipazarı, Ayan Gölü-Sapanca ve Samandıra sayılabilir. Bkz. Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't- Tevarih I*, s. 53-54; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 117, 119, 551.

³⁰ Kocaili ifadesinin kullanıldığı yıllar içerisinde (Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.) 737/9*, H. 5 Safer 1284/M. 9 Haziran 1867.) ve sonraki yıllarda aynı zamanda İzmid'in de kullanılmakta olduğu görülmektedir. Bkz. *BOA., İrade Dâhiliye(İ.DH.) 601/41917*, H. 5 Safer 1286/M. 17 Mayıs 1869. ;*BOA., İ.DH. 1024/80758*, H. 14 Cemazeyilahir 1304/M. 10 Mart 1887.

³¹ *Devlet Salnamesi(D. S.)*, H. 1264, s. 114; *D. S.*, H. 1268, s. 70; *D. S.*, H. 1278, s. 75; *D. S.*, H. 1284, s. 90.

³² *BOA., Yıldız Mütevevni Maruzat Evrakı (Y.MTV.) 29/18*, H. Rabiulevvel 1305/M. 4 Aralık 1887. ;*BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) 42/1740*, H. 18 Zilkade 1288/M. 29 Ocak 1872.

ifadesinin kullanılmasını önermiştir. Neticede yaşanan aksaklıkların düzeltilmesi için önceden de kullanılan Kocaili isminin uygun olduğuna karar verilmiştir³³. Ancak 1883 sonrası belge ve salnamelerden anlaşıldığı kadarıyla bu karar tatbik edilmemiştir³⁴. Sancağa 1910 yılı ortalarına kadar İzmid denilmeye devam edilmiştir. İsim değişikliği önerisi aynı gerekçeyle Haziran 1910'da tekrar gündeme gelmiştir. Ancak bu sefer isim değişikliği yerine İzmid sözcüğünün imlası İzmit şeklinde değiştirilmiştir³⁵. Değişikliğin sonraki yıllara ait devlet salnamelerinde ve belgelerde yerini aldığı ve İzmit³⁶ imlasının kullanıldığını görmekteyiz³⁷.

2. Süreç İçerisinde Kocaeli Sancağının İdari Yapısı

1831 yılında Kocaeli sancağının Cezair-i Bahri Sefid eyaleti dâhilinde Gelibolu, Suğla, Rodos ve Kıbrıs ile birlikte yer aldığı görülmektedir³⁸. Ancak bu tarihte sancağın idari birimleri hakkındaki detaylar verilmemektedir. Bu bilgilere aynı yıl gerçekleşen nüfus sayımından yola çıkılarak düzenlenen idari taksimata ilişkin diğer bir çalışmadan ulaşılmaktadır. Aşağıda Kocaeli'nin İzmid merkezli idari yapısı görülmektedir.

³³ BOA., Şûra-yı Devlet Belgeleri (ŞD.) 703/3, H. 12 Rabiulahir 1300/M. 20 Şubat 1883. ; BOA., ŞD. 703/3, H. 18 Rabiulahir 1300/M. 26 Şubat 1883. ;BOA., ŞD. 703/3, H. 23 Rabiulahir 1300/M. /M. 3 Mart 1883.

³⁴ BOA., Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 2808/06, H. 19 Rabiulahir 1326/M. 10 Mayıs 1909.

³⁵ BOA., Dâhiliye nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI.) 108-1/1, R. 8 Haziran 1326/M. 22 Haziran 1910. ;BOA., DH.MUI. 108-1/1, R. 10 Haziran 1326/M. 23 Haziran 1909.

³⁶ Çalışmada konu bütünlüğünü sağlamak açısından isimlerden birisi tercih edilmelidir. 1910 yılı sonrasında yapılan düzenleme ile "İzmit" denilen sancak bu haliyle çalışmamızda kullanılan kaynakların çok az bir kısmında geçmektedir. Günümüzden bakıldığında konunun anlaşılabilmesi ve en son idari değişikliğin bu şekilde olması bakımından Kocaeli ifadesi kullanılmıştır. Metnin ilerleyen kısımlarında kaynaklarda idari bir birim olarak kullanılan Kocaili, Kocaeli, İzmid ya da İzmit ifadelerinin hepsi Kocaeli şeklinde yazılmıştır.

³⁷ D. S. , R. 1327, s. 834. ;D. S. , R. 1328, s. 846.

³⁸ Nitekim sonraki yıllarda Kocaeli bu durumunu muhafaza eder. Bkz. Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Bellekten*, C. XV. , S. 60. , Ekim 1951, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 621.

Tablo 1. 1831 Tarihli Nüfus Sayımında Kocaeli Sancağı³⁹.

Absafi	Beşdivan	Kandıra ve Gençli	Şeyhler
Adapazarı ve Sapanca	Çeyve	Karamürsel ⁴⁰	Şile ⁴¹
Ağaçlı	Hendek ve Akyazı	Kaymas	Pazarköy
Akabad	İzmid	Karasu	Taşköprü
Akhisar ⁴²	İzmit	Sarıçayır	Yalova ⁴³

Tanzimat'ın hemen ardından sancağın idari yapısının şekillenmesinde uygulanan muhassıllık⁴⁴ teşkilatı etkilidir⁴⁵. Tanzimat Fermanı ile vaad

³⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, Aralık 1997, s. 106-109; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 150, 154.

⁴⁰ İzmit'in fethi sonrası Karamürsel adındaki bir akıncıya Orhan Gazi bu yöreyi tımar olarak verir. Karamürsel ismi buradan gelmektedir. Bkz. Edirneli Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, s. ay.

⁴¹ Cizye sayımları dâhilinde 1848-1849 yıllarında yapılan nüfus yoklama defterinde Şile Kocaeli sancağı içerisinde. Bkz. Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın...", s. 66.

⁴² Sakarya'dan İzmit'in arkasındaki ovaya girilen mühim bir konumda ki Akhisar 1308'de zapt edilmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 111.

⁴³ Gazi Abdurrahman tarafından alınmıştır. (Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 117.). Orhan Gazi tarafından Akça Koca'ya tımar olarak verilmiştir. Bkz. Edirneli Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, s. 33.

⁴⁴ 1840-1842 yıllarında uygulanan muhassıllık teşkilatından evvel vergilerin tarh ve tahsilinde görev yapan, 17. yy ile idari yetkilerle donatılan muhassıllar vardı. 18. yy'dan itibaren ise vezir ve sadrazamlar sancaklarda muhassıl ünvanı ile görevlendirilmiştir. Görev yerine bizzat gitmedikleri zaman ise vekillerini yollamışlardır. Bkz. Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl", *DİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 18; Mehmet Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1842-1871)*, Kitapevi Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 24.

⁴⁵ Arnavutluk, Bosna, Trabzon, Van, Erzurum ve Kars dışında Anadolu ve Rumeli'de 1840'ta uygulamaya konulmuştur. Mali bakımdan merkezileşmek, araçları-mültezimleri kaldırarak vergi gelirlerini arttırmak ve düzenlemek amaçlanmıştır. (Bkz. Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, (Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir, 2002, s. 7, 15, 141, 144.) Reformların uygulanmadığı yerlerde eski düzen yani iltizam devam etmiştir. Bkz. Abdülatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi (1839-1876)*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi) Ankara, 1987, s. 7-8.

edilen vergi adaletinin sağlanması için merkezden⁴⁶ memurlar atanır⁴⁷. Bu usulün uygulanacağı yerler muhassıllıklara taksim edilir⁴⁸. Yapılan idari düzenlemelerle Kocaeli'nin merkez olduğu ve Hüdâvendigâr, Bolu, Viranşehir, Karesi sancaklarından oluşan Kocaeli Müşirliği kurulur⁴⁹. 1840 yılında tatbik edilen bu uygulamaya göre Kocaeli sancağı 4 muhassıllıktan oluşmaktadır. Sancak dâhilinde birincisi İzmid, Ağaçalı, Kaymas, Şeyhler, Kandıra ve Gençli kazalarından, ikincisi Adapazarı, Akyazı ve Hendek, Absafi ve Sarıçayır, Karasu kazalarından, üçüncüsü Karamürsel, Yalova, Pazarköy, İznik kazalarından ve dördüncüsü ise Ğeyve, Beşdivan, Akabad, Gümüşabad kazalarından oluşan muhassıllıklar bulunmaktadır⁵⁰. Verginin toplanmasında istenilen etkinliğin sağlanamaması 1841 yılı içinde teşkilatta daralmayı gündeme getirir⁵¹. Böylelikle 1841-1842 tarihlerinde Bursa, Karesi, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Bolu, Eskişehir ile birlikte Kocaeli, Hüdâvendigâr eyaletindeki muhassıllıklardan birisi olur⁵². Aynı dönemde Kocaeli muhassıllığı merkez İzmid kazasıyla birlikte 24 kazadan ibarettir. Bahsedilen kazalar İzmid, Kaymas, Şeyhler, Adapazarı ve Sapanca, Yalova, Karamürsel, Ağaçalı, Beşdivan, Akabad, Kandıra ve Gençli, Karasu, Hendek

⁴⁶ Mali reformları uygulamak üzere doğrudan padişah tarafından memur-ı müstakil olarak seçilen muhassıllar, mültezimlerin yerine atanan devletin maaşlı memurlarıydılar.(Bkz. Şener, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi...”, s. 22-25.)Uygulamada eski mültezim ve voyvodaların muhassıl oldukları görülür. Bkz. Özkaya-Akyıldız, “Muhassıl”, s. 19; Efe, “Muhassıllık Teşkilatı”, s. 114, 143.

⁴⁷ Ayrıca muhassıla yardımcı olmak üzere yerel eşraftan müteşekkil muhassıllık meclisi de kurulur. (Bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 17-18, 33.) Valilerin mali işlere doğrudan müdahalesi önlenir. Mali bakımdan yetkili muhassıllar ve kurulan meclisler olmuştur. Bkz. Selda Kılıç, “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 45, Ankara, 2009, s. 44.

⁴⁸ Muhassıllık merkezleri mevcut mülki yapılanmadan farklıdır. Bkz. Efe, “Muhassıllık Teşkilatı”, s. 142. ;Bkz. Abdülatif Şener, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi...”, s. 25.

⁴⁹ Emre Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008, s. 251-252.

⁵⁰ *Takvim-i Vekâyi*, H. 13 Zilhicce 1255/M. 17 Şubat 1840, S. 193.

⁵¹ Gelirlerin büyük kısmının daha merkeze gönderilmeden yerel görevlilere harcanması ana sebeptir. (Bkz. Efe, “Muhassıllık Teşkilatı”, s. 11-12.) Eyalet merkezindeki muhassıl yerine merkezden defterdar atanırken diğer bağlı sancaklardaki muhassıllar görevlerine devam ederler. Defterdarın yetkileri eyalet merkezi olan sancağın mali işleri ile sınırlıdır. Eyalet dahilinde diğer sancaklardaki muhassılların amiri konumunda değildir. Bkz. Ayla Efe, “Tanzimat’ın Eyalet Reformları 1840-1864: Silistre Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 22, Yaz 2009, s. 93-94.

⁵² Satıcı, “19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti”, s. 255.

ve Akyazı, Absafı, Sarıçayır, Ğeyve, Akhisar-ı Ğeyve, Pazarköy, Taraklı, Todurĝa⁵³, Şile, Taşköprü, Kartal, Gebze, Beykoz'dan oluşmaktadır⁵⁴. Bu uygulamanın neticesinde idari sınırlar, her ne kadar İznik muhassıllık sınırları dışında tutulmuş ise de, son beş kazanın ilavesiyle özellikle İstanbul istikametinde büyümüştür.

Muhassıllık teşkilatından beklenen yarar sağlanamayınca 1842'de sonlandırılır⁵⁵. Ancak bu sefer de idari bakımdan yeni bir düzenleme yapılması zorunlu hâle gelir. Böylece sancaklara muhassıllara denk kaymakamların kazalara ise müdürlerin atandığı ve yeniden iltizam sistemine geçildiği 1842 düzenlemesi ortaya çıkar⁵⁶. Kaymakamların yanı sıra idari bir birim olarak kazanın idari teşkilatta yerini alması da 1842 düzenlemesinin yeniliklerinden olur⁵⁷. Kocaeli sancağı ise bu düzenlemeler esnasında Hüdâvendîĝâr eyaletinden ayrılır⁵⁸. 1842 sonrasında bir anlamda

⁵³ Ülke almak ve hanlık yapmak manasına gelmektedir. *Dodurğa* olması ve zamanla bu şekli alması muhtemeldir. 24 Oĝuz boyundan biri olan *Dodurğa*, Anadolu'da birçok yerde geçmektedir. Bkz. Tuncer Baykara, *Türk Kültürü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, Eylül 2011, s. 420-421.

⁵⁴ Efe, "Muhassıllık Teşkilatı", s. 13, 155-157.

⁵⁵ Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi...", s. 27, 30.

⁵⁶ Valinin yeniden güçlendiğini söyleyebiliriz. Ancak eyalet merkezlerinde defterdar ve sancaklarda mal müdürü mali bakımdan yetkilidir. (Bkz. Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları...", s. 94.) Muhassıllığın ilgası ile uygulama her yerde aynı anda sonlandırılmamıştır. (Bkz. Efe, "Muhassıllık Teşkilatı", s. 109-110, 111.) Muhassıllıklar birleştirilerek eyaletlere defterdar, kazalara mal müdürü adıyla geniş yetkilere haiz maliye memurları gönderilmiştir. (Bkz. Özkaya-Akyıldız, "Muhassıl", s. 19.) 1842 düzenlemesinin de uygulama alanı Tanzimat'ın tatbik edildiği yerlerle sınırlıdır. Bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *Bellekten*, C. LIII, S. 206, Nisan 1989, s. 237.

⁵⁷ Kaza, Osmanlı'da adli-idari bir yapı iken sonradan adli bir birime dönüşmüş, kadının oturduğu yer, mahkemenin bulunduğu yer anlamında kullanılmıştır. 1842 düzenlemesi sonrasında ise kaza taşra idaresinde sancağın altındaki idari birimdir. 1842 ile birlikte eyaletin başına vali ve ona mali işlerde yardımcı olacak defterdar atanıyordu. (Bkz. Çadırcı, "Türkiyede Kaza Yönetimi...", s. 237-239.) İdari değişikliğin gerekçesi (Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, H. 3 Muharrem 1258/M. 14 Şubat 1842, S. 238) muhassıllığın kaldırılması ile ilgilidir. Muhassıllar ve beraberindeki görevlilerin çokluğu verginin toplanmasında giderleri arttırmaktaydı. Ayrıca hasat zamanına dikkat etmeden zamansız vergi toplayan görevlilerin köylüyü zarara uğratması sıkıntılar yaratmaktaydı. Bu sebeple mülki-idari bir ünite olarak kazalarda eşraf arasından bir müdürün seçilmesi düşünülmüştür. Böylece vergi toplama işi ve asayiş temin edilecekti. Müdürlerin genelde kaymakamların akrabaları olması ise sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Taşra idaresi artık eyalet, sancak ve kazadan müteşekkildi. Bkz. Fatih Sadık Torun, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 8, S. 32, Kış 2012, s. 87,88-90.

⁵⁸ Satıcı, "19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti", s. 256

sosyal ve ekonomik kalkınma planı olan tensikat-ı mülkiye düzenlemeleri gündeme gelir. İltizama geçilmesi⁵⁹ sebebiyle eskiden olduğu gibi halkın ezilmemesi amaçlanır ve vali ile birlikte mali memurların birbirlerine karşı sorumlu tutuldukları görev tanımı yapılır. Ülke genelinde uygulanması planlanan ve iltizamın olası olumsuz etkilerini önlemek, refahı arttırmak amaçlı bu girişim öncelikle pilot sancaklarda tatbik edilir. Kocaeli ve Gelibolu bu amaçla seçilir⁶⁰.

1843 yılından itibaren resmi olarak tartışılan 1845 yılında da ön hazırlıkları yapılan tensikat-ı mülkiyenin uygulamasına geçilir. Başlangıç olarak belirtilen numune sancaklar dahilindeki liman ve yolların iyileştirilmesi için gerekli mali yardımın yapılmasına karar verilir⁶¹. Kocaeli sancağının zaptiye ve maliye işleri ile yapılacak yeniliklerin uygulanması işi için Serasker Süleyman Paşa vazifelendirilir⁶². Ardından Kocaeli sancağı içerisindeki köprülerin tamirine girişilir⁶³. Yine sancakta vergilerin toplanması için gönderilen talimatnamenin uygulanması da istenir⁶⁴. Bahsedilen uygulamaların olumlu sonuçlanması ardından tensikat-ı mülkiyenin Hüdâvendigâr ve Edirne eyaletlerinde de tatbiki kararı ilgili eyalet vali ve defterdarlarına bildirilir⁶⁵.

2.1. 1846-1854 Yıllarında Kocaeli Sancağı

Kocaeli, 1846 tarihinde Kastamonu eyaleti dâhilinde Bolu, Viranşehir, Sinop sancakları ile birlikte yer alır⁶⁶. Sancağın Kastamonu eyaletine dâhil

⁵⁹ İltizam sistemine uygulamada 1842 yılında hemen dönülmediği, bir yıl daha ertelendiği görülür. Bkz. Efe, “Tanzimat’ın Eyalet Reformları...”, s. 96.

⁶⁰ Muhassılığın kaldırılmasına rağmen Kocaeli’de 1842 sonrasında bir süre daha muhassıl tayin edilmesi bununla alakalı olabilir. Bkz. BOA., *Sadaret Mektubî Kalemî Belgeleri (A.MKT.)* 10/91, H. 19 Rabiulevvel 1260/M. 8 Nisan 1844.

⁶¹ BOA., *İradeler Mesail-i Mühimme (İ.MSM.)*5/82, H. 22 Zilkade 1261/M. 22 Kasım 1845.

⁶² BOA., *Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemî Belgeleri (A.DVN.)*13/13, H. 25 Zilkade 1261/M. 25 Kasım 1845.

⁶³ BOA., *İ.MSM.* 84/2415, H. 27 Muharrem 1262/M. 25 Ocak 1846.

⁶⁴ BOA., *MVL.* 8/17, H. 11 Receb 1262/M. 5 Temmuz 1846; BOA., *İ.MSM.* 84/2417, H.21 Receb 1262/M. 15 Temmuz 1846.

⁶⁵ BOA., *A.DVN.*24/53, H.19 Rabiulahir 1263/M. 6 Nisan 1847.

⁶⁶ Burada sonraki yıllara ait salnamelerde görülmeyen bir durum söz konusudur. Eyalet dâhilinde diğer livaların idarecileri kaymakam iken Kocaeli livası idarecisi muhassıldır. (Bkz. D. S. , H. 1263, s. 84.) Kocaeli’de 1840-1842 yıllarında uygulanan muhassılığın etkilerinin sürmekte olduğuna işaret edebilir. Çünkü muhassılığın ilgası ardından mali ve idari bakımdan sorunlu yerlerde, idaresi altında buldukları eyaletten farklı olarak bazı sancaklarda, muhassıllık idaresinin devam etmesi kararı verilmişti. (Bkz. Efe, “Muhassıllık Teşkilatı”, s. 116-117, 145.) Durum arşiv belgelerine de yansımıştır. Kocaeli muhassılı

edilmesinde idari teşkilatta 1842 sonrası yapılan yenilikler ve 1846 düzenlemelerinin etkili olduğu görülmektedir. Nitekim 1846'da vali, mutasarrıf ve mal müdürlerinin yetkileri belirlenmeye çalışılırken sancakların ve eyaletlerin sınırları da yeniden düzenlenmiştir⁶⁷.

1847-1848 yıllarında sancağın idari yapısında 1846 yılını temel aldığımızda bir değişiklik yoktur. 1849'da eyalet meclislerinin ve valilerin görev tanımlarının düzenlendiği bir talimat yayınlanmıştır⁶⁸. Bu yıl içinde sancağın idari taksimatı muhassıllık sınırları ile örtüşür⁶⁹. 1841-1842 tarihinde sancak dâhilinde kaza olarak ifade edilen birimlere aynen yer verilmiştir. Ancak sayılan kazaların bazılarının statüleri nahiye olarak

Mustafa Efendi'nin görevden alınarak yerine Osman Bey'in tayin edilmesi işlemi buna örnektir. (Bkz. *BOA., İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 91/1855*, H. 25 Rabiulevvel 1263/M. 13 Mart 1847.) Söz konusu değişikliğe devlet salnamelerinde yer verilmiştir. (Bkz. *D. S. , H. 1263*, s. a.y. ;*D. S. , H. 1264*, s. a.y.) Ayrıca muhassıllık tabirinin sonraki yıllara ait belgelerde de kullanıldığını görüyoruz. Ancak burada muhassıl ile kaymakam'ın bazen birlikte kullanıldığına dikkat etmek gerekmektedir. Kocaeli kaymakamlığına 1852'de atanan Ahmed Efendi için (Bkz. *BOA., Sadaret Âmedî Kalemi Belgeleri (A.AMD.) 39/25*, H. 1 Zilkade 1268/M. 17 Ağustos 1852.) birbirine yakın tarihlerdeki belgelerde muhassıl ifadesi de kullanılır.(Bkz. *BOA., A.AMD. 41/14*, H. 5 Safer 1269/M. 18 Kasım 1850. ;*BOA., Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.NZD.) 67/32*, H. 17 Safer 1268/M. 30 Kasım 1852.) Diğer bir örnekte ise Kocaeli kaymakamı Es-Seyyid Mehmed Arif'in göreve yeni başlayan sadrazamı tebriğine dair bir belgede muhassıl digherinde kaymakam ifadesinin kullanıldığı görülür. (Bkz. *BOA., Sadaret Teşrifat Kalemi Belgeleri (A.TŞF.) 12/35*, H. 5 Zilkade 1268/M. 21 Ağustos 1852; *BOA., A.TŞF. 12/45*, H. 5 Zilkade 1268/M. 21 Ağustos 1852.) Örneklerden de anlaşıldığı üzere sırf muhassıllık ifadesi sebebiyle sancak dahilinde muhassıllık idaresinin sürdüğünü söylemek güçtür.

⁶⁷ Değişiklikler Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde geçerliydi. Bkz. Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları...", s. 97. ;Çadırcı, "Türkiyede Kaza Yönetimi...", s. 238.

⁶⁸ 1 Ocak 1849'da Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanarak yürürlüğe konmuştur. Bahsedilen düzenleme genel olarak taşra idarecilerinin görev tanımlarını yapmak, eyalet meclislerinin teşkilini açıklamakla ilgiliydi. Ayrıca uygulamaya Edirne eyaletinden başlanarak ülke yönetiminin yeniden düzenleneceği ifade edilmekteydi. (Bkz. Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları...", s. 99, 103.;Kılıç, "Tanzimat'ın İlanından 1864...", s. 48.) Valinin yetkilerinin bir miktar arttırıldığı düzenlemede eyalet dahilinde mali işlerde defterdarın sorumluluğu devam ediyordu. Muhassıllık meclisleri ismi de memleket meclisleri olarak değiştirildi. Bkz. Özgür Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)", *History Studies*, Volume 9, Issue 6, December 2014, s. 264, 266.

⁶⁹ Bu esnada Kocaeli'ye kaymakam olarak atanan Osman Paşa eski mültetimlerden olup paşa rütbesi de kaymakamlığı sonrasında verilmiştir. Kimi belgelerde ismi Şerif Osman olarak zikredilir. Bkz. *BOA., İ.DH.189/10569*, H. 15 Rabiulahir 1865/M. 10 Mart 1849; *BOA., A.TŞF.3/12*, H. 21 Rabiulahir 1263/M. 8 Nisan 1847; *BOA., A.MKT.86/62.*, H. 25 Cemazeyilevvel 1262/M. 25 Mayıs 1847; *BOA., İ.MVL.156/4470.*, H. 22 Muharrem 1266/M. 8 Aralık 1849.

değişmiştir⁷⁰. Ayrıca 1849 yılı içerisinde Kocaeli sancağının yeni kurulan Hüdâvendigâr eyaletine tekrar katılmak teşebbüsü olsa da bu zaman dilimi içerisinde talep olumlu karşılanmamıştır⁷¹.

Kocaeli sancağı takip eden yıllarda idari yapısını muhafaza etmiştir. 1852’de taşra teşkilatına getirilen yeniliklerden⁷² etkilenmiş ancak Kastamonu eyaleti dâhilinde kalmıştır. 1852 yılında kaymakam tarafından idare edilen sancağın kaza sayısı 24’e ulaşmıştır⁷³. 1849-1852 yıllarında belirtilen nahiyelerin yani Gebze, Kartal, Beykoz, Şile ve Taraklı’nın kaza yapılmaları bahsedilen artışın nedenlerindedir. 1854 yılında kaza sayısı muhafaza edilirken Kıbrısçık adıyla yeni bir kaza da idari yapıya eklenmiştir. Ayrıca 1852 yılında ifade edilen bazı kazalar sancak dâhilinde gösterilmemiştir. Buradan sancak sınırlarının değiştiği görülmektedir⁷⁴.

2.2. 1855-1871 Yıllarında Kocaeli Sancağı

1855 itibariyle Kocaeli sancağı kaymakam idaresinde, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Erdek, Biğa, Karesi ve Ayvalık sancakları ile birlikte Hüdâvendigâr eyaletine rapt edilmiştir. Sonraki iki yılda sancağın idari yapısı değişmemiştir. 1858 yılında sancağın idari birimlerinin sayısı 1849’daki hâline döndürülmüştür. İdari birimlerden bazıları ise tekrar nahiyeye olarak gösterilmiştir. İdarecisi ise mutasarrıf yapılmıştır⁷⁵. Bahsedilen

⁷⁰ D. S. , H. 1264, s. a.y. ;D. S. , H. 1265, s. 76-77. ;D. S. , H. 1266, s. 70-71.

⁷¹ BOA., A. MKT. 184/4, H. 1 Cemazeyilahir 1265/M. 24 Nisan 1849; BOA., A. MKT. 235/20, H. 29 Zilkade 1265/M. 16 Ekim 1849.

⁷² 1852 tarihli ferman ile idari teşkilatta düzenleme yapılır. 1842 düzenlemesi ile meclislere verilen mülki ve mali yetkiler valiyeye aktarılır. Defterdarın vali üzerindeki teftiş hakkı da sonlandırılır. Valilerin denetlenme işi merkeze bağlı müfettişlerce yapılır. (Bkz. Torun, “Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden...”, s. 91-92.) Eyalet, sancak ve kazadan oluşan idari teşkilat yapısı muhafaza edilir. 1852 değişiklikleri müstakil mutasarrıflıkların idari taksimattaki yerinin belirtilmesi bakımından önemlidir. Bu düzenleme ile herhangi bir eyalete bağlı olmadan doğrudan merkezle yazışabilen ve mutasarrıf tarafından idare edilen müstakil sancak tanımı yapılır. Eyalet dâhilindeki sancakların idarecisi ise kaymakamdır. Bkz. Kılıç, “Tanzimat’ın İlanından 1864...”, s. 48, 50, 52.

⁷³ Kocaeli dâhilindeki 24 kaza ve 1 nahiyeye içerisinde Adalar ilk defa gösterilmiştir. (Bkz. BOA., *Bâb-ı Âsafî Defterhâne-i Âmire Defterleri (A.DFE.d.)* 573, H. Zilhicce 1268/M. Eylül – Ekim 1852.) Adalar kazası dışında salnameler aynı veriyi tekrarlar.

⁷⁴ D. S. , H. 1267, s. 70; D. S. , H. 1268, s. 70; D. S. , H. 1270, s. 79; D. S. , H. 1271, s. 68, 82.

⁷⁵ Sancağın 1852 ve 1858 düzenlemelerinde belirtilen şekilde doğrudan merkeze bağlı müstakil sancak hâline getirildiği düşünülebilir. Ancak Hüdâvendigâr eyaleti dâhilindeki Karesi ve Biğa sancakları için de benzer durum geçerlidir. (Bkz. D.S. , H. 1273, S. 64. ;D.S. , H. 1275, S. 70.) Burada sancağın mutasarrıf vasıtasıyla idaresinin yönetimle alakalı

değişiklerde 1858 tarihli mülki yapıyla alakalı talimatnamenin tesiri olmuştur. Nitekim talimatname ile taşra teşkilatında yeni bir görev tanımı yapılmıştır⁷⁶.

1859'a geldiğimizde sancağın bağlı bulunduğu Hüdâvendigâr eyaleti idarecisinde bir değişiklik yapılmıştır. Sancağın idari sınırları bundan etkilenmemiştir. Ancak sancağın idaresinin dolaylı olarak değişmesi ve müstakil idaresinin tatbiki söz konusudur⁷⁷. 1860 yılı içinde ise 1858'den

kolaylıklar getirmesi etkili olmuştur. Sancakların İstanbul'a, bağlı oldukları eyalet merkezinden daha yakın olmaları halinde mutasarrıf vasıtasıyla idare edildikleri görülmektedir. Bu hâliyle sancak mutsarrıfı bağlı olduğu eyalet valisine danışmadan doğrudan merkezle iletişime geçebiliyor, idaresi altındaki kazalarla ilgili tasarrufta bulunabiliyordu.(Bkz. Satıcı, "19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti", s. 322-323.) Bazen de sınırları büyük sancakların idaresinin ve asayişinin teminini kolaylaştırmak, halkın rahatını sağlamak amacıyla kaymakamlık yerine mutasarrıflık şeklinde idarelerine karar verilebiliyordu. Bkz. Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık*, s. 40; D. S. , H. 1272, s. 65, 85; D. S. , H. 1273, s. 91; D. S. , H. 1274, s. 99; D. S. , H. 1275, s. 70.

⁷⁶ Talimat ile vali, mutasarrıf, kaymakam ve müdürlerin görevleri düzenlenir.(Bkz. Çadırcı, "Türkiyede Kaza Yönetimi...", s. 247-248)Vali, eyalet dâhilindeki memurların mercii haline gelir. Ayrıca 1852 düzenlemesinde bahsedilen ve bir eyalet idaresinde olmadan doğrudan merkezle irtibat kurabilen mutasarrıf idaresindeki müstakil livaların tanımı tekrar yapılır. (Bkz. Kılıç, "Tanzimat'ın İlanından 1864...", s. 52-53.) Memleket eyaletlere, eyaletler livalara, livalar kazalara, kazalar köylere münkısımdır. Her eyalete bir vali, livaya kaymakam, kazaya müdür atanır. Kanun emrine büyük küçük tüm memurlar riayet edecektir. Talimat metni için Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, H. 26 Rabiulahir 1275/M. 3 Aralık 1858, S. 566.

⁷⁷ 1859 yılında Hüdâvendigâr'ın Sivas, Yozgat, Adana, Harput ve Hakkari valilikleri ile birlikte mutasarrıflığa dönüştürüldüğü ve mutasarrıfın tayin edildiği görülür. (Bkz. BOA. , *Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.UM.)* 386/5, H. 24 Cemazeyilevvel 1276/M. 19 Aralık 1859.) Hatta Hüdâvendigâr valisinin yeni mutasarrıf gelmeden İstanbul'a dönmesine de müsaade edilir. (BOA. , *A.MKT.UM.* 386/99, H. 29 Cemazeyilevvel 1276/m. 24 Aralık 1859.) İlerleyen yıllarda Hüdâvendigâr eyaletinin ve eyalet dâhilindeki Biga ve Karesi livaları ile Kocaeli'nin idarecilerinin de mutasarrıf olduğu gözlemlenir. (Bkz. D.S. , H. 1278, s. 75. ;D.S. , H. 1280, s. 70. ;D.S. , H. 1282, s. 67. ;D.S. , H. 1285, s. 101.) Hüdâvendigâr dâhilinde yaşanan değişiklik sonrası bazı liva kaymakamları Hüdâvendigâr'ın valilik değil mutasarrıf vasiyasıyla idaresi sebebiyle mutasarrıfı tanımayarak işlerini doğrudan merkezle göreceklərini beyan etmişlerdir. (Bkz. BOA. , *A.MKT.UM.* 438/11, H. 9 Cemazeyilevvel 1277/M. 23 Kasım 1860.) Hüdâvendigâr'ın yaşadığı değişim Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Aliye'nin fazla önemli olmayan valiliklerin mutasarrıflığa dönüştürülmesi hakkındaki kararı ile olmuştur. (Bkz. Kılıç, "Tanzimat'ın İlanından 1864...", s. 60.) Karar, uygulamada kimi kazaların kaymakam, kimi sancakların mutasarrıf vasıtasıyla idare edilmesi gibi bazı durumlarda eyaletlerin vali değil mutasarrıf vasıtasıyla idare edilmesiyle ilgilidir. Bu şekilde eyalet mutasarrıfının yine mutasarrıf vasıtasıyla idare edilen sancaklar üzerindeki yetkileri kağıt üzerinde kalmaktadır. Kocaeli, Biga ve Karesi'de olduğu gibi sancakların şeklen eyalete bağlı oldukları söylenebilir. Bahsedilen sancakların müstakil mutasarrıflık gibi doğrudan merkezle yazıştıkları, işlemlerinde eyalet vali yada mutasarrıfına danışmadıkları

farklı olarak Karamürsel, Taşköprü, Kandıra, Ağaçalı, Kartal nahiyelerinin kazaya dönüştürüldükleri görülür⁷⁸.1861 tarihinde İzmid merkezli Kocaeli sancağının idari birimleri 1858 yılının aksine tekrar kazalar hâlinde sıralanmıştır⁷⁹.

Tablo 2; 1861- 1863 Yıllarında Kocaeli Sancağı ve Kazaları⁸⁰.

Absafi	Gölpazarı	Kaymas
Adapazarı ve Sapanca	Ğeyve	Lefke
Ağaçalı	İzmid	Şeyhler
Akabad	Sarıçayır	Şile
Akhisar-ı Ğeyve	İznik	Pazarköy ve Görele
Akyazı ve Hendek	Kandıra ve Gençli	Taraklıyencesi
Beşdivan	Karamürsel	Taşköprü
Beykoz	Karasu	Todurğa
Gebze	Kartal	Yalova

görülmektedir. Yani müstakil idare edilmediği halde 1867 vilayet nizamnamesinden önce de mutasarrıf idaresindeki sancaklardan bahsetmek mümkündür. Sonraki yıllarda bu gibi sancakların müstakil sancağa tahvil edildikleri de görülmektedir.

⁷⁸ BOA., *Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Dair Belgeler (A.MKT.MVL.)* 18/85, H. 16 Muharrem 1277/M. 4 Ağustos 1860.

⁷⁹ Yapılan kaymakam atamasında Hasan Efendi'nin sancak merkezi İzmid'e vardığı ve tebrikleri kabul ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. Söz konusu görev değişimi ilgili yıllara ait salnamelerden de izlenir. (Bkz. BOA., *A.MKT.UM.* 496/19, H. 25 Safer 1278/M. 1 Eylül 1861. ;BOA., *A.TŞF.* 35/32, H. 27 safer 1278/M. 3 Eylül 1861. ;D. S. , H. 1278, s. 57. ;D. S. ,H. 1279, s. 77.) Sancak önceki idarecisi olan Vahid Paşa idaresinde mutasarrıf vasıtası ile idare edilmekteydi. Vahid Paşa'nın vefatı üzerine sancak meclis azası içerisinden kaymakam olarak Hasan Efendi vekaleten atanır. Neticede Hüdâvendigâr eyaleti dâhilinde ancak mutasarrıf tarafından yönetilen sancak, mutasarrıfın vefatı ardından kaymakamlık haline getirilmişti. (Bkz. BOA., *A.MKT.UM.*325/87, 6 Safer 1275/M. 15 Eylül 1858.) İstanbul'a yakınlığı sebebiyle mutasarrıflık teşkil edilen liva idarecisi öldüğünde, liva eskisi gibi kaymakamlığa geri döndürülüyordu. Kocaeli'nin bu tarihte yaşadığı değişim buna bir örnektir. (Bkz. Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık*, s. 41.) Ancak kaymakam Hasan Efendi'ye rütbelere verilerek sancak yeniden mutasarrıflık yapılacaktır.

⁸⁰D. S. , H. 1278, s. 135; D. S. , H. 1279, s. 142; D. S. , H. 1280, s. 142.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Kocaeli sancağının kaza sayısı 27'ye ulaşmıştır. Pazarköy ve Gölpazarı nahiyelerinin kaza olarak teşkil edilmeleri ile İznik kazasının Kocaeli idari sınırlarına dâhil edilmesi kaza sayısındaki artışı açıklamaktadır.

1861 yılı içerisinde Kocaeli'nin eyalet merkezine uzaklığı sebebi ile bürokratik işlerin gecikmesi ve sancağın büyüklüğü dikkate alınarak Hüdâvendigâr'dan⁸¹ alınarak -Karesi sancağında yapıldığı gibi- ayrı bir mutasarrıflığa dönüştürülmüştür⁸². Böylece Kocaeli mutasarrıf vasıtası ile idare edilen bir sancak hâline gelmiştir. Bu sırada sancak kaymakamı bulunan Hasan Efendi ise mutasarrıf tayin edilmiştir⁸³. Statü değişikliği üzerine gerek sancak ahalisi⁸⁴ ve gerekse mutasarrıf Hasan Efendi Hüdâvendigâr eyaletinden ayrılarak⁸⁵ mutasarrıflık olmaları sebebiyle merkeze teşekkürlerini arz etmişlerdir⁸⁶.

⁸¹BOA., İ.DH. 478/32139, H. 24 Rabiulevvel 1278/M. 29 Eylül 1861.

⁸²1859'de eyalet dâhilinde yaşanan değişikliğin etkili olduğu açıktır.

⁸³BOA., A.MKT.UM. 504/46, H. 2 Rabiulahir 1278/M. 7 Ekim 1861.

⁸⁴BOA.,A.MKT.UM. 506/1, H. 7 Rabiulahir 1278/M. 12 Ekim 1861.

⁸⁵Bahsedilen değişikliği yansıtması muhtemel devlet salnamesinde sancak idarecisi kaymakam değil mutasarrıf olarak gösterilir. Lakin Kocaeli, Hüdâvendigâr eyaleti dâhilindeki yerini muhafaza eder. Hatta sancağın Zaptiye idaresine bağlandığı yıla kadar da bu durum değişmez. (Bkz. D. S. , H. 1279, s. ay; D.S. , H. 1280, s. 70; D.S. , H. 1281, s. 68; D.S. , H. 1282, s. 67; D.S. , H. 1283, s. 73; D.S. , H. 1284, s. 90; D.S. , H. 1285, s. 101; D.S. , H. 1286, s. 135; D.S. , H. 1287, s. 150; D.S. , H. 1289, s. 155; D.S. , H. 1290, s. 133.)Sancağın idari yapısında bahsedilen değişikliğin kısa bir süre için geçerli olduğu düşünülebilir. Çünkü salnamelerde Hüdâvendigâr idaresinde bulunduğu gösterilen sancağın süreç içerisinde idarecilerindeki değişikliklerde belgeler ve salnameler arasında ufak detayları bile yansıtmaları bakımından ortak bilgiler vardır. Örneğin Kocaeli kaymakamı iken mutasarrıf atanan Hasan Paşa'ya Rumeli Beylerbeyliği tevcihinde (Bkz. BOA. , Bab-ı Âsafî Mühimme Kalemî Belgeleri (A.DVN.MHM.) 34/72, H.1 Cemazeyilevvel 1278/M. 4 Kasım 1861. ;BOA., TŞF.35/96, 28 Cemazeyilevvel 1278/M. 1 Aralık 1861.), İzmîd mutasarrıflığına Maşuk Paşa'nın tayini ile önceki mutasarrıf Hasan Paşa hakkında soruşturma yapılmasında ve azl edilmesinde (Bkz. BOA. , Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.) 257/91, H. 27 Ramazan 1279/M. 18 Mart 1863. ;BOA., İ.MMS. 26/1143, H. 9 Ramazan 1279/M. 28 Şubat 1863.), Mutasarrıf Maşuk Paşa'nın azliyle yerine eski Tırhala mutasarrıfı Hasan Tahsin Paşa'nın tayininde (Bkz. BOA. , İ.MMS. 33/1336, H. 12 Cemazeyilahir 1283/M. 22 Ekim 1866; BOA., A.MKT.MHM. 365/88, H. 15 Cemazeyilahir 1283/M. 25 Ekim 1866), istifa eden mutasarrıf Hasan Tahsin Paşa'nın yerine Fazıl Paşa'nın görevlendirilmesinde (Bkz. BOA., İ.MMS. 35/1422, H. 17 Safer 1284/M. 20 Haziran 1867; BOA., A.MKT.MHM. 386/33, H. 25 Safer 1284/M. 28 Haziran 1867.), Bolu mutasarrıfı Asaf Paşanın İzmîd'e mutasarrıf atanmasında (Bkz. BOA., İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.) 11/526, H. 8 Recep 1285/M. 25 Ekim 1868) olduğu gibi ilgili yıllara ait salnamelerle belgeler arasındaki tutarlılık yadsınamaz derecededir. Ancak ilerleyen yıllardaki belgeleri ve işlemleri göz önüne aldığımızda sancağın

Bu değişiklik üzerine 1863 yılında sancak dâhilinde birbirine yakın kazaların birleştirilmesi suretiyle kaza sayısının 27'den 11'e indirilmesi hususunda düzenlemeler yapılır. Merkez İzmid dışında Lefke-Gölpazarı, Kartal-Gebze-Taşköprü, Şile-Beykoz, Kaymas-Adapazarı, Pazarköy, İznik, Yalova-Karamürsel, Kandıra-Beşdivan-Ağaçlı-Karasu-Şeyhler, Absafi-Sarıçayır-Hendek, Todurğa- Taraklı- Ğeyve, Akhisar-ı Ğeyve kazaları ile bunlara atanan kaza müdürlerinin⁸⁷ isimlerinin de verildiği bir işlem bulunmaktadır⁸⁸. Düzenleme ile ilgili diğer bir belgede sancak dahilinde kazaların birleştirilmesi ile oluşturulan yeni kazalara atanacak müdür ve zaptiye memurlarının maaşlarının karşılanmasına izin verilmekte⁸⁹ ve gerekirse birer adet de sandık eminiyle katibin istihdam edilebileceği belirtilmektedir⁹⁰.

1863 yılına ait bilgileri yansıtan salnamede sancağın kaza sayısının hâlâ 11'den çok olduğu görülmekle birlikte idari düzenlemelerin yapıldığı söylenebilir. Sancak idaresindeki kaza sayısı 27'den 21'e indirilmiştir. Örneğın Karamürsel ve Yalova kazalarının statüsü nahiyeye dönüştürülerek İzmid kazasına bağlanırken; Beşdivan ile Taşköprü, Şeyhler ile Kaymas, Lefke ile Gölpazarı, Hendek ile Akyazı, Şile ile Beykoz birleştirilerek yeni kazalar oluşturulmuştur⁹¹. 1864⁹² yılında bu kazalarda bürokratik birimlerin

1861 yılı itibariyle müstakil olduğunu görmekteyiz. Sancağın bağlı olduğu yer hakkındaki değişikliğin devlet salnamelerine yansımadiği anlaşılmaktadır. Benzer durum Karesi ve Biga sancakları içinde geçerlidir.

⁸⁶ BOA., A.MKT.UM. 509/50, H.18 Rabiulahir 1278/M. 23 Ekim 1861.

⁸⁷ Kaza idarecisi olarak kaymakam isminin kullanılması sonraki yıllarda gerçekleşecektir. 1842 yılında Tanzimat'ın yeniliklerinden birisi olarak idari yapıya eklenen kazanın yöneticisi, yerel halk tarafından seçilerek merkezin onayı ile göreve başlayan kaza müdürleridir. Bahsedilen düzenlemede kaymakam ise sancak idarecisine verilen isimdir. Bkz. Çadırcı, “Türkiyede Kaza Yönetimi...”, s. 61.

⁸⁸ BOA., *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)* 33/30, H. 26 Şevval 1279/M. 15 Nisan 1863.

⁸⁹ BOA. İ.MVL. 498/22516, H. 25 Cemazeyilahir 1280/M. 7 Aralık 1863.

⁹⁰ BOA., MVL. 663/70, H. 19 Receb 1280/M. 30 Aralık 1863.

⁹¹ D. S., H. 1281, s. 170.

⁹² Bu yıl taşra teşkilatında yeni bir dönemin başlangıcı sayılan vilayet nizamnamesinin hazırlanması bakımından önemlidir.(1864 nizamnamesinin hazırlanma süreci ve gelişmeleri hakkında Bkz. Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri; Osmanlı İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 25-34.) Vilayet, sancak, kaza, köy şeklinde taksim edilen idari teşkilatta vali, mutasarrıf, kaymakam, muhtar hiyerarşik düzeni tesis edilir. Sancak idaresi kaymakamdan alınarak mutasarrıfa verilir. Kaymakam ise kazanın mülki amiri olur. (Bkz. Yücel Özkaya, “Kaymakam”, *DİA*, C. 25, İstanbul, 2002, s. 84-85; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*, s. 58.) Nizamname 1865 ve 1866 yıllarında Anadolu ve Arabistan'ın bazı yerlerinde uygulansa da ülke genelinde tatbiki 1867 nizamnamesi ile olur. 1867 vilayet

oluşturulması⁹³ yoluna gidilir⁹⁴. Bu yıl yukarıdaki düzenleme çerçevesinde ifade edilen 11 kaza içerisindeki Pazarköy-İznik, Gebze-Kartal, Gölpaazarı-Lefke, Taraklı-Todurğa-Ğeyve-Akhisar'a atanan kaza müdürlerinin isimleri ile maaşlarının belirlendiği, ilgili müdürlerin mazbatalarının da Meclis-i Vâlâ'ya havale edildiği görülür⁹⁵. Yeniden oluşturulan ve birbirine bağlanarak merkezleri belirlenen müdürlüklere gerekli tayinlerin yapılmasının ardından birleştirilen kazalar dâhilindeki nahiy ve köylerin nüfus defterlerinin de bu kaza merkezlerine gönderildiği anlaşılmıştır. Ardından kazalarda görevli askerlerin işlerini yapabilmeleri için yeni oluşturulan kaza merkezlerine gitmeleri gerektiği ve kaza merkezlerini aramakla vakit kaybedilmemesi için değişikliklerin Seraskerliğe bildirilmesine dikkat çekilmiştir⁹⁶.

nizamnamesi ile imparatorluk genelinde uygulamaya konulmasına kadar hiyerarşik düzlemdeki idarecilere tam olarak riayet edilmez. Bu tarihe kadar çoğu yerde eski usul sürer kaza müdür, sancak kaymakam tarafından idare edilir. Fakat bu dönemde bazı büyük kazalara idareci olarak kaymakamların atandığı da görülmektedir. Genel olarak 1864 sonrasında kaymakam sancak, müdür kaza idarecisi olmaya devam eder. Mutasarrıfın sancak, kaymakamın kaza idarecisi olması 1867 ve sonrasında gerçekleşir. (Bkz. Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık*, s. 31, 33, 37, 286-287, 288, 294-295.) 1864 tarihli nizamnamenin hemen aynı olan Tuna Vilayet Nizamnamesinde (Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, H. 7 Cemazeyilahir 1281/M. 8 Ekim 1864, S. 773.) ise mutasarrıfın yönettiği sancaktan ve kaymakamın yönettiği kazadan bahsedilmemiştir. Nizamnamenin hazırlanması sürecinde mutasarrıf ve kaymakam ifadelerinin despotça olduğu eleştirileri bundan etkili olmuştur. (Bkz. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*, s. 57, 62-63.) 1864-1867 yıllarında Kocaeli livası idarecisine mutasarrıf denilmesinin sebebi 1852 ve 1858 düzenlemeleri ile oluşturulan müstakil liva idaresiyle alakalıdır. Bu şekilde müstakil livaların mutasarrıf vasıtasıyla idaresi düzenlenmiştir. Sancağın Hüdâvendigâr eyaleti idaresinde olduğu zamanlarda mutasarrıf vasıtasıyla yönetilmesi ise İstanbul'a yakın olması sebebiyledir. Nitekim Karesi ve Biga sancakları içinde benzer uygulama görülmektedir. Ancak müdürün kaza idarecisi olarak sancak dâhilinde kullanılması süreç ile uyumludur. 1867 nizamnamesi sonrasında ise sancak dâhilinde kaymakam kaza, müdür nahiy idarecisi olarak idari teşkilattaki yerini almıştır.

⁹³Sancağın dâhilinde idari taksimatın yeniden düzenlenmesi çalışmaları 1864 nizamnamesinden ziyade sancağın müstakil hale getirilmesi ve 1858 talimatnamesi sonrası girilen idari yapılanma ile ilgilidir. Nitekim bahsedilen çalışmaların 1864 nizamnamesinden evvel başladığı görülmektedir.

⁹⁴Yeni kazaların kâtiplerinin maaşlarına dair düzenleme Meclis-i Vâlâ'ya takdim edilir. Bkz. *BOA.*, *MVL.664/12*, H. 23 Recep 1280/M. 3 Ocak 1864

⁹⁵*BOA.*, *MVL.673/22*, H. 24 Zilkade 1280/M. 1 Mayıs 1864.

⁹⁶Bu tarihte yapılan düzenlemelerin Bolu, Safranbolu, Karesi, Karahisar, Kastamonu, Erdek sancakları ile Hüdâvendigâr eyaletini kapsamaktadır. Bkz. *BOA.*, *MVL.677/21*, H. 14 Rabiulevvel 1281/M. 17 Ağustos 1864.

Yukarıda ifade edilen 1863 ve 1864 yıllarına ilişkin değişikliklerle teşkil edilen kazaların birbiri ile uyumsuz olduğu ortadadır. 1863 tarihli düzenlemede Pazarköy ve İznik ayrı birer kaza olarak verilmiştir. Adı geçen iki kaza 1864 tarihli belgede birleştirilerek bir kaza şeklinde gösterilmiştir. Benzer duruma Akhisar'ın 1863 tarihli belgede ayrı bir kaza olarak sayılmasına rağmen 1864 tarihli belgede Geyve-Todurğa-Taraklı kazasına dâhil edilmesinde rastlanır. Yine 1863 yılında Gebze ve Kartal ile birlikte sayılan Taşköprü 1864 yılındaki belgede gösterilmemiştir. Ayrıca her iki belge içerisindeki kazalara atanacak müdürler de farklıdır. Burada 1863 tarihinde yapılan değişikliklerin hayata geçirilmeden yeniden gözden geçirildiği düşünülmelidir. Çünkü 1864 yılı içerisinde söz konusu ıslahatlarla alakalı işlemlere devam edilmiştir. Bunu aynı yıl yapılan diğer bir işlemden anlıyoruz. Kocaeli, Bolu, Karahisar-ı Sahib ve Hüdâvendigâr livalarında bazı kazaların birleştirilmesine ve böylece yeni kazalar ile livaların teşkiline karar verilmiş, uygulamanın denetlenmesi için Ahmed Vefik Efendi memur edilmiştir. Ahmed Vefik Efendi teftişinde görevli olduğu livalar dâhilindeki kazalarda incelemeler yapmıştır. İncelemeler neticesinde oluşturduğu eski ve yeni kaza isimlerini içeren defteri görüşülmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya göndermiştir. 2 Haziran 1864 tarihli tahrirat doğrultusunda Kocaeli Sancağı dâhilindeki kazaların birleştirilerek 11 adet kazanın teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Bahsedilen tahriratın içeriğindeki defterin görevlilerin yanlışlıkla lağv edilen kazalara gitmemesi, işlerin aksamaması için seraskerliğe ve maliye nezaretine gönderilmesi lazım geldiği yeniden belirtilmiştir⁹⁷. Bunun üzerine Meclis-i Vâlâ tarafından Ahmed Vefik Efendi'ye yeniden teşkil edilen kazalar görevlilerinin maaş ve diğer işlemlerine ilişkin bilgilerin gerekli yerlere iletildiği bildirilmiştir⁹⁸.

Bahsedilen değişikliklere rağmen sancak dâhilindeki kazaların birleştirilmeden varlığını sürdürdüğüne dair 1865-1866 tarihli bir defter bulunmaktadır. Bahsedilen defterde Tablo 2'de ifade edilen 27 kaza içerisindeki Kartal, Şile, Gebze kazaları ve Beykoz nahiyesi dışındaki 23 kaza sayılır⁹⁹. 1865 tarihli devlet salnamesinde anlatılan duruma uygun olarak Şile, Gebze, Kartal ve Beykoz'un sancak sınırlarında yer almadığı

⁹⁷ Bahsedilen kazalar İzmid, Karamürsel, İznik, Lefke, Çeyve, Adapazarı, Şile, Taşköprü, Şeyhler, Kartal ve Büyük Ada. Bkz. *BOA.*, *MVL.677/22*, 5 Rabiulahir 1281/M. 7 Eylül 1864.

⁹⁸ *BOA.*, *MVL.682/89*, H. 8 Cemazeyilevvel 1281/9 Ekim 1864.

⁹⁹ *BOA.*, *Maliye Kısmı Müteferrik Defterleri (ML.d.)1049*, İzmid sancağının R. 1281/M. 1865-1866 yılı gelirlerini gösterir defter.

görülür¹⁰⁰. Buradan anlaşıldığı kadarıyla kaza sayılarında azalmayı hedefleyen 1863-1864 tarihli düzenlemeler tatbik edilmeye çalışılmış ancak tam anlamıyla sonuç alınamamıştır.

Sancağın müstakil mutasarrıflık statüsü 1866 yılında sonlandırılır ve yeniden Hüdâvendigâr vilayetine dâhil edilir¹⁰¹. Ancak Kocaeli'nin mutasarrıf tarafından idaresi sürer. Değişikliğin ardından yapılan düzenleme ile Taşköprü kazası Zaptiye nezaretine ilhak edilmiştir. Akabad, Ağaçalı ve Beşdivan nahiyeleri ise yakınlıkları sebebiyle Kocaeli sınırlarında bırakılmıştır¹⁰².

1864 yılında Ahmed Vefik Efendi tarafından hazırlanarak Meclis-i Vâlâ'ya sunulan defterde Kocaeli sancağı dâhilindeki kazalara ilişkin ıslahat¹⁰³ çerçevesinde Geyve'nin merkez olduğu Akhisar, Taraklı, Todurğa'dan oluşan bir kaza teşkil edilmiştir. Ancak Taraklı'nın Geyve kazasına bağlanmasından Taraklı ahali memnun olmamıştır. Şikayetlerinin temelinde Taraklı ile Geyve arasındaki mesafenin uzaklığı vardır. Durumun sancak idaresi tarafından incelenmesi ve eğer eskisi gibi Taraklı'nın ayrı bir kaza olmasına karar verilecek ise masraflarının nasıl karşılanacağı Meclis-i Vâlâ'ya tarafından mahalline sual edilmiştir¹⁰⁴. Geyve'ye dâhil edilen diğer kazalardan Akhisar için de benzer bir süreç yaşanmıştır. Akhisar'ın eskiden olduğu gibi ayrı bir kaza olmasına karar verilmiştir. Ancak bunun

¹⁰⁰ D. S. , H. 1282, s. 158.

¹⁰¹ Bahsedilen dönemin devlet salnamelerine yansımamış olmasına dikkat etmek gerekmektedir. Bu tarihte Biga, Karesi sancakları da aynı şekilde Hüdâvendigâr'a ilhak edilir. Bkz. BOA. , MVL.717/102, H. 25 Şevval 1282/M. 13 Mart 1866.

¹⁰² BOA., MVL.1033/22, H. 6 Muharrem 1283/M. 21 Mayıs 1866.

¹⁰³ Sancak dâhilindeki düzenlemelerin eksiksiz bir şekilde salnamelere her zaman kaydedildiğini söylemek güçtür. Örneğin Taşköprü'nün 1866 yılında Zaptiye nezaretine dâhil edilmesinin belirtilmesi iki yıl kadar bir gecikme ile olur. (Bkz. D.S. , H. 1285, s. 178.) Diğer bir örnekte ise 1864 düzenlemesi ile Kocaeli sancağına bağlanan Adalar kazası salnamelerde belirtilmemiştir. Adalar kazasının sancağına nakledildiği 28 Mayıs 1866 tarihli belge vasıtasıyla tespit edilmektedir. Belgede Adalar kazasının Kocaeli sancağından ayrılarak İstanbul'a ilhak edildiği ve buradan toplanacak vergiler için bir memurun kazada sürekli kalması gerektiği belirtilmiştir. Bahsedilen ifadeler sonucunda Adalar'ın 1864 tarihindeki düzenleme çerçevesinde Kocaeli'ne bağlandığı ve 1866 yılı itibarıyla de ayrıldığı anlaşılır. Adalar kazası daha önce 1852 yılında BOA. ML. d. 573 nolu defter ile sancak dâhilinde gösterilmişti. Ancak sonradan sancak taksimatından çıkarılmıştır. Bkz. BOA., A.MKT.MHM.357/1, H. 13 Muharrem 1283/M. 28 Mayıs 1866.

¹⁰⁴ BOA., MVL. 502/37, H. 9 Rabiulahir 1283/M. 21 Ağustos 1866.

gerçekleşme şartı müdürlük maaşının ve masraflarının ahalinin vergilerine eklenerek alınması şeklinde olmuştur¹⁰⁵.

Ahmed Vefik Efendi'nin düzenlediği ve teklif ettiği ıslahat dâhilindeki Şeyhler merkezli kazada da sorun yaşanmıştır. Karasu ahalisinin merkez olarak Şeyhler'e ilhak edilmelerinin uygun olmayacağına dair dilekçeleri Kocaeli sancağı İdare Meclisi'nce görüşülmüştür. Yine mesafece iki kazanın birbirine olan uzaklığı göz önüne alınarak Karasu'nun ayrı bir kaza olarak mevcudiyetini sürdürmesi uygun bulunmuştur. Durumun Meclis-i Vâlâ'ya bildirilerek gereğinin yapılması için Maliye nezaretine yetki verilmesi istenmiştir. Yazışmalar sonucunda Maliye nezareti Karasu'nun eskiden olduğu gibi ayrı bir kaza olarak idare edilebilmesi için gereken masrafların kaza ahalisinin ödediği vergiye ilave edilmesini önermiştir. Lakin yapılan öneri Meclis-i Vâlâ tarafından bu defa kabul edilmemiştir. Neticede halktan ilave vergi alınmadan eldeki imkânlar ile Karasu'nun ayrı bir kaza olarak idaresinin devamına karar verilmiş, Şeyhler kazasına ilhakı gerçekleşmemiştir¹⁰⁶.

1866-1867 yılları sonrasında Kocaeli sancağı dâhilindeki kazalara ilişkin değişiklikler devam etmiştir. 1867 yılı içinde Karamürsel kazasına dâhil edilen Yalova'nın büyüklüğü sebebiyle eskisi gibi ayrı bir kaza olmasına ilişkin Kocaeli Meclisi mazbatasını Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiştir¹⁰⁷. Değişikliğin uygulamaya konduğunu birkaç ay sonra yapılan müdür atamasından anlıyoruz¹⁰⁸. Sancak dâhilinde yaşanan bu değişikliklerin aynı döneme denk gelen 1867 tarihli idari yapıdaki düzenlemelerle ilgili olması muhtemeldir¹⁰⁹.

¹⁰⁵ BOA., MVL. 1034/12, H. 23 Cemazeyilevvel 1283/M. 3 Ekim 1866.

¹⁰⁶ BOA., MVL. 728/42, H. 21 Şevval 1283/M. 24 Şubat 1867.

¹⁰⁷ BOA., MVL. 731/43, H. 7 Zilhicce 1283/M. 13 Mart 1867.

¹⁰⁸ Ali Rıza Efendi'nin tayin edilmesi. Bkz. BOA., MVL. 736/66, H. 28 Muharrem 1284/M. 1 Haziran 1867.

¹⁰⁹ 1867 tarihli nizamname ile 1864 nizamnamesi ülke genelinde uygulanmak üzere yayımlanır ve birbirlerinden pek farkları yoktur. (Bkz. Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Taşra...", s. 271). Nizamnamenin ilanında Fransa'nın ıslahat Fermanı hükümlerinin uygulanmasına dair verdiği notanın etkisi de vardır. Nizamname ile vilayetler livalardan, livalar kazalardan, kazalar nahiye ve köylerden oluşmaktadır. Vilayet vali, liva mutasarrıf, kaza kaymakam, nahiye müdür ve köy muhtar vasıtası ile yönetilecektir. (Bkz. Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık*, s. 294-295.) Nizamname metni için Bkz. *Düstur*, Tertip I, C. I, H. 1289, s. 608-265.

Söz konusu değişikliklere rağmen sancağın kaza sayısının yeniden azalmaya başladığı görülmektedir¹¹⁰. Hüdâvendigâr vilayeti dahilindeki¹¹¹ sancakta 1864 tarihli düzenleme çerçevesinde kazalar birbirine ilhak edilerek birleştirilir. Nitekim 1870 tarihine gelindiğinde merkez kaza dışında Adapazarı, Ğeyve, Kandıra ve Karamürsel kazalarından ibaret bir sancak görülür¹¹².

Örneklerde görülen idari birimlerin sayısının azaltılması tasarrufu toplumsal muhalefete sebebiyet verebilmiştir. Farklı isimler altında idari bir hüviyet kazanan iki kazanın daha sonra aynı kaza çatısı altında toplanmasına tepkiler gösterilmiştir. Bu tepkinin bir sebebi lağv edilen kaza ahalisinin resmi işlemlerini takip edebilmek amacıyla gitmek zorunda buldukları kaza merkezinin uzaklığıdır. İkinci sebepse idari kimlikteki değişikliğin psikolojik manada kabullenilememesidir.

1870 yılı içerisinde Kocaeli sancağı Hüdâvendigâr vilayetinden ayrılarak Zaptiye nezaretine bağlanmıştır¹¹³. Ancak sancağın sadece zaptiye işleri bakımından Zaptiye idaresine bağlandığına dikkat etmek gerekmektedir¹¹⁴. Nitekim çok geçmeden idari bakımdan yaşanan güçlükler sebebiyle bu değişiklikten vazgeçilmiştir. Dâhiliye nezaretinin teklifi neticesinde Kocaeli sancağının kısa bir süre de olsa bağlı kaldığı Zaptiye nezaretinden ayrılarak 1871 yılında tekrar Hüdâvendigâr vilayetine ilhak edilmesine karar verilmiştir¹¹⁵.

¹¹⁰ İzmid, Adapazarı, Ğeyve, Akhisar, Taraklı, Kandıra, Kaymas, Şeyhler, Akabad, Beşdivan, Ağaçalı kazaları. Bkz. *D. S.*, H. 1283, s. 162. ;*D. S.*, H. 1284, s. 173.*D. S.*, H. 1285, s. 178. ;*D. S.*, H. 1286, s. 198. ;*D. S.*, H. 1287, s. 218.

¹¹¹ Kocaeli sancağı kazalarından Akhisar-ı Ğeyve’de bulunan cami ile ilgili yazıdan sancağın Hüdâvendigâr dâhilinde bulunduğu görülür. Bkz. *BOA. Cevdet Evkaf (C.EV.) 116/5784*, H. 13 Safer 1285/M. 5 Haziran 1868.

¹¹² Kazalar dâhilindeki nahiyelere bakıldığında sancağın sınırlarını muhafaza ettiği söylenebilir. Bkz. *Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi (H.V.S.)*, H. 1287, s. 91-98.

¹¹³ Değişiklik aynı yılki vilayet salnamesine yansımıştır. Bkz. *H.V.S.*, H. 1287, s. 48-90, 121.

¹¹⁴ *BOA., İ.DH.613/42743*, H.23 Rabiulevvel 1287/M. 23 Haziran 1870.

¹¹⁵ Alınan kararın (*BOA., İ. DH. 642/44646*, H. 14 Ramazan 1288/ M. 27 Kasım 1871.) bu yıl yayımlanan 1871 tarihli vilayet nizamnamesi etkisiyle olması muhtemeldir. Nizamnameyle vali, mutasarrıf, kaymakam, nahiyeye müdürü hiyerarşisi belirtilmiştir. Vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler köylere münkısımdır. (Bkz. *Düstur*, Tertip I., C. I., 1289, s. 625-651.) 1913 geçici kanununa kadar yürürlükte kalmıştır. (Bkz. Torun, “Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden...”, s. 94.) 1864 nizamnamesi ile tanımı yapılan nahiyeye teşkilatının oluşumu ve organları burada belirtilmiştir. Bkz. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*, s. 99-100.

2.3. 1872-1887 Yılları Arasında Kocaeli Sancağı

Kocaeli sancağının İstanbul idaresindeki konumu iki farklı kısımda incelenmektedir. Bunlardan ilki sancağın Zaptiye nezareti¹¹⁶ diğeri Şehremaneti¹¹⁷ idaresinde bulunduğu dönemlerdir. Ancak bahsedilen

¹¹⁶ Osmanlı'da asayişin temini ile görevli olan kuruluşlara verilen isimdir. II. Mahmut devri ve düzenlemeleri esnasında Yeniçeri Ocağı'nın lağv edilmesi ile yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunun başındaki serasker İstanbul'un güvenliğinden de sorumlu tutulmuştur. Fakat özellikle taşrada Zaptiye müşirliği kurulana kadar sorunlar çıkmıştır. Neticede 15 Şubat 1846 yılında kurulan müşirlik zaptiye işlerinden sorumlu olmuştur. Müşirlik 3 Aralık 1879 yılında Zaptiye nezareti adını almış ve sadece polisiye işlerini yürütür hale gelmiştir. 31 mart vakası ardından lağv edilmiştir.(Bkz. Abdülkadir Özcan, "Zaptiye", *DİA*, C. 44, İstanbul, 2013, s. 128-130. ;Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C. 3, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 1499.) İstanbul'un idaresinden sorumlu olan Zaptiye nezareti İstanbul'un vilayet teşkili ile kaldırılmasından önce polis ve jandarma yetkileriyle birlikte mülki yetkilere de sahipti. (Bkz. *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem 1. , Birleşim 114, Celse 1, Cilt 5, R. 6 Temmuz 1325/M. 19 Temmuz 1909, 420, 421.) Nezaretin İstanbul'un güvenliğinin yanısıra diğer vilayetlerin polis müdüriyetlerinin de mercii olmak görevi vardı. (Bkz. *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem 1. , Birleşim 114, Celse 2, Cilt 5, R. 6 Temmuz 1325/M. 19 Temmuz 1909, 434.) Nezaret'in yetkileri İstanbul vilayetinin teşkiline ilişkin kanun lâyhasının 4. maddesiyle ilga edilene kadar sürmüştür.(Bkz. *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem 1, Birleşim 119, Celse 2, Cilt 5, R. 14 Temmuz 1325/M. 27 Temmuz 1909, s. 557.) Bu dönemde Zaptiye nezaretinin yerine Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti kurulmuştur. (Bkz. Erkan Tural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupada Devlet Sistemi*, IQ Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 315-316.) Ancak müdüriyetin İstanbul'un idaresi ile ilgili görevi yoktur. Bahsedilen isim değişikliği yapılp müdürlük Dahiliye nezaretine bağlanmış İstanbul'un idaresi de vilayet teşkili ile bir valiyeye verilmiştir.

¹¹⁷ Klasik dönemde saray ve kamu binalarının bakım ve onarımını yapan Şehreminilik zamanla değişikliğe uğrar. 4 Kasım 1831 tarihi itibarıyla lağvedilir. Kırım Harbi'nde Osmanlı Devleti'ne yardım için İstanbul'a gelen İngiliz, Fransız ve Sardunya askerlerinin yarattıkları yoğunluk nedeni ile yeniden tesisine ihtiyaç duyulur. Bir anlamda belediyecilik faaliyetleri olan temizlik, aydınlatma gibi şehrin sorunlarının giderilmesi için yeniden kurulur.(Bkz. Ali Akyıldız, "Şehremini", *DİA*, C. 38., İstanbul, 2010, s. 459-461.) 1826 yılında kurulan İhtisab nezareti (Bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C. 3, s. 1265, 1269.) de bu sırada lağv edilir. Şehremaneti memuriyeti Meclis-i Vala'nın tabii üyesi sayılır ve kendisine iki yardımcı tayin olunur.(Bkz. *BOA.*, A.AMD. 55/4, H. 9 Zilkade 1271/M. 24 Temmuz 1855. ;*BOA.*, A.DVN. 105/52, H. 12 Zilkade 1271/M. 27 Temmuz 1855.) Şehremaneteye ait nizamname de böyle bir düzenlemenin gerekli olacağını teklif eden Meclis-i Alî-i Tanzimat tarafından hazırlanır. (Bkz. *BOA.*, A. MKT. NZD. 156/88, M. 18 Zilkade 1271/M. 2 Ağustos 1855. ;Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C. 3, s. 1271, 1273.) Temelinde belediyeler birliği (Bkz. *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem 1, Birleşim 114, Celse 1, Cilt 5, R. 6 Temmuz 1325/M. 19 Temmuz 1909, 424, 427.) vazifesi gören Şehremaneti belediye idaresi ile ilgili işlerinin yanı sıra -Zaptiye nezaretinde olduğu gibi- mülki yetkilere de sahiptir. İstanbul'un 1909'da vilayet olarak teşkil edilmesi tartışmalarında Şehremaneti'nin

birimlerin aynı anda varlıklarını devam ettirip İstanbul'un idaresini üstlenerek bir anlamda İstanbul için valilik¹¹⁸ konumunda oldukları görülmektedir. Pratikte ise İstanbul'un idaresinin coğrafi olarak bir kısmında Zaptiye nezareti diğer bir kısmında Şehremaneti yetkiliydi¹¹⁹.

İstanbul'a bağlı Kocaeli sancağı 1872-1878 tarihlerinde Zaptiye nezareti dâhilinde idare edilmiştir. 1878 yılından müstakil olarak idare edilmeye başlandığı 1887 tarihine kadar ise Şehremaneti idaresinde bulunmuştur.

1872 tarihli devlet salnamesinin sancaklara ait mutasarrıf isimlerinin verildiği bölümde Kocaeli sancağı Hüdâvendigâr vilayeti dâhilindedir. Ancak salnamede idari taksimata ilişkin bilgiler verilirken Kocaeli Zaptiye nezareti idaresinde gösterilir ve sancağın kazaları sıralanır. Ayrıca rüşdiye mekteplerinin sayıldığı kısımda Kocaeli sancağının kazalarından İzmid, Adapazarı, Geyve, Akhisar, Taraklı ve Kandıra Zaptiye nezareti idaresi içinde yer alır. Sonraki yıllara ait salnamelerde de Kocaeli'nin açık bir şekilde Zaptiye nezareti idaresinde olduğu belirtilir. 1872 yılı verileri Kocaeli'nin Zaptiye nezareti idaresinde bulunduğunu gösterir.

1871 yılı sonlarında Hüdâvendigâr'dan ayrılarak Zaptiye idaresine ve ardından tekrar Hüdâvendigâr vilayetine ilhak edilmesi sebebi ile sancağın idari olarak bağlanacağı birimle alakalı tereddütlerin bulunduğu açıktır. Yaşanan tereddütlerin ve idari taksimattaki gelgitlerin sebebi ise yapılmakta olan demiryolunun Kocaeli sınırlarından geçmesidir. 1871 yılı içerisinde Zaptiye nezareti idaresinden alınarak tekrar Hüdâvendigâr vilayetine bağlanan Kocaeli sancağının bir kaç ay sonra müstakil sancak olması teklif edilir. Teklifte Zaptiye nezareti idaresindeki Kocaeli sancağının eskisi gibi Hüdâvendigâr eyaletine bağlandığından bahsedilir ve salnamede yer verilen

belediye işleri dışındaki yetki ve görevleri kaldırılır. Bkz. *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem 1, Birleşim 114, Celse 2, Cilt 5, R. 6 Temmuz 1325/M. 19 Temmuz 1909, s. 436.

¹¹⁸ İstanbul'un idaresi vilayet idaresinin dışında bazı hususiyetlere sahiptir. 1866'den itibaren İstanbul'da vilayet teşkili gündeme gelir. Vilayete ait nizamname 4 yıl sonra yayımlanır ve Zaptiye müşfirine İstanbul valisi sıfatı ve yetkileri verilir. Ancak bu dönemde de normal bir Osmanlı vilayetinden farklıdır. (Bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C. 3, s. 1499-1500.) 1908 ardından İstanbul vilayeti yeniden düzenlenir ve Zaptiye nezareti yerine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kurularak İstanbul 3 mutasarrıflığa ayrılır. (Bkz. Tural, *Devlet Sistemi*, s. 316.) Ancak İstanbul'un idaresinde yetkili kurum teşkil edilen vilayetin başındaki valiliktir.

¹¹⁹ İstanbul vilayetinin teşkil edilmesi ile ilgili kanun lâhiyası görüşmelerinde İstanbul'un önceden Zaptiye nezareti ve Şehremaneti tarafından idare edildiği belirtilir. Bkz. *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem 1, Birleşim 114, Celse 2, Cilt 5, R. 6 Temmuz 1325/M. 19 Temmuz 1909, s. 435.

1871 değişiklikleri doğrulanır. 1872 yılında Nâfia nazırı tarafından Kocaeli'den geçecek demiryolu güzergâhında incelemeler yapılır. İncelemelerin ardından yolun inşası için tedarik edilecek malzeme ile iş gücünün Kocaeli sancağından sağlanacağı vurgulanır. Bu sebeple yapılacak işlemlerin hızlandırılması amacıyla sancağın müstakil olması gereği ifade edilir ve bu öneri kabul görür¹²⁰. 29 Ocak 1872 tarihli karar ile müstakil hâle getirilen sancağın bu durumu 23 Ağustos'a kadar sürmüş ve tekrar Zaptiye nezaretine bağlanmıştır¹²¹. Kısa bir süreliğine yaşanan bu değişiklik sonraki yıllara ait devlet salnamelerine yansımamıştır. Bu tarihlerde sancak Zaptiye nezareti idaresinde gösterilmeye devam edilmiştir¹²².

Kocaeli sancağının 1870 yılında 4'e düşürülen kaza sayısı 1872 itibariyle artmıştır. Sancağın kaza sayısındaki artışa rağmen İznik'in Hüdâvendigâr vilayetine bağlanmasıyla sancağın sınırları daralmıştır.

Tablo 3; 1872-1873 Yıllarında Kocaeli Sancağı¹²³.

Absafi	Akhisar	Kandıra	Şeyhler
Adapazarı	Ğeyve	Karamürsel	Taraklı
Ağaçlı	Hendek	Kaymas	Todurğa
Akabad ve Beşdivan	İzmid	Sarıçayır	Yalova

Kocaeli sancağının 1872 yılı içerisindeki müstakil idaresi ancak 1874 tarihli devlet salnamesine yansır. 1874 yılı itibariyle Kocaeli sancağı dâhilindeki idari birimler nahiye ve kazalardan oluşmakla birlikte bunlar arasında herhangi bir tasnif yapılmaz. 1874 tarihli salnamenin sonraki kısımlarında Zaptiye nezaretine bağlı gösterilen sancak 1875 yılı salnamesinde önce Zaptiye nezareti idaresinde ardından müstakil idare edilen sancak olarak gösterilir¹²⁴. Bu tarihlerde sancağın müstakil idare

¹²⁰ BOA., İ.MMS. 42/1740, H. 18 Zilkade 1288/ M. 29 Ocak 1872.

¹²¹ BOA., İ.DH.655/45582, H. 14 Cemazeyilahir 1289/M. 23 Ağustos 1872.

¹²² Sancağın müstakil olduğu 1861-1866 yıllarında yapılan değişiklik salnamelere yansımamış, sancak Hüdâvendigâr'a bağlı gösterilmeye devam edilmişti. Bu sefer de benzer bir durum yaşanmış ve sancak müstakil olduğu halde Zaptiye idaresinde gösterilmiştir. Buna sancağının müstakil idaresinin kısa sürmesi neden olmuştur.

¹²³ D. S. , H. 1289, s. 155, 236, 242, 247-248; D. S. , H. 1290, s. 144, 204, 245.

¹²⁴ D. S. , H. 1291, s. 148, 249. ;D. S. , H. 1292, s. 146, 175, 247.

edilmesi yönündeki girişimlerde kararsızlık olduğu ve her seferinde bundan vazgeçildiği anlaşılmaktadır.

1876 yılında Kocaeli sancağının ilerleyen yıllarda pek değişmeyecek olan mülki taksimatının temelleri atılmıştır. Sonraki yıllarda sancağın idari olarak bağlandığı birimden bağımsız bir şekilde kazalarının tasnifi büyük değişikliğe uğramamıştır. Kocaeli dâhilinde sayıları zaman zaman 20'yi geçen kazalar artık 4'e inmiştir. Sancak, Karamürsel, Adapazarı, Geyve ve Kandıra kazalarından mürekkeb hâle getirilmiştir¹²⁵. Sancak dâhilinde yaşanan değişiklikler sancağın idari sınırlarının daraltılmasıyla gerçekleşmemiştir. İdari bir tasarruf ile küçük kaza veya nahiyelerin birleştirilmesi ıslahatı Kocaeli sancağında da uygulanmıştır. Sancağın Zaptiye nezareti idaresindeki konumu ile idari taksimatı 1877-1878 yılları boyunca değişmeden devam etmiştir¹²⁶.

1878 yılında Kocaeli sancağının Zaptiye idaresine bağlı sancak olduğu ifadesi yerine doğrudan doğruya Şehremaneti ile muhabere eden sancak olduğu ifadesi görülmektedir¹²⁷. Burada Kocaeli sancağının İstanbul'un idari işleyişinde meydana gelen değişikliklerden etkilenmesi söz konusudur¹²⁸. Kocaeli sancağının İstanbul'a bağlı idaresi ise sürmüştür.

Tablo 4; Kocaeli Sancağının İdari Birimleri (1880-1886)¹²⁹.

Kazalar	Adapazarı	Karamürsel	Çeyve	Kandıra
Nahiyeler	Yalova	Absafi	Sarıçayır	Şeyhler
	Kaymas	Ağaçlı	Akhisar	Taraklı

¹²⁵ D. S. , H. 1293, s. 150, 177, 243.

¹²⁶ Sancağın idari birimlerinin büyüklükleri hakkında fikir vermesi açısından sancak merkezi İzmid 13.516, Karamürsel 9.005, Adapazarı 16.792, Çeyve 17.250 ve Kandıra 19.533 nüfusa sahiptir. (D. S. , H. 1294, s. 319; D. S. , H. 1295, s. 318.) İlerleyen yıllara ait diğer bir kaynakta nüfus miktarları sancak merkezi İzmid 25.000, Adapazarı 27.000, Bağçecik 1.000, Kandıra 8.000, Çeyve 6.000 olarak verilir. Bkz. Tüccarzade İbrahim Hilmi, "İzmid (Kocaili) Sancağı", *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul, H.1323, s. 107.

¹²⁷ Adalar, Kartal, Şile, Beykoz, Gebze kaymakamlıkları ile İzmid, Binğazi ve Çatalca mutasarrıflıkları Şehremaneti ile doğrudan yazışabilen idari birimlerdir. Bkz. D. S. , H. 1295, s. 317-319.

¹²⁸ Bu tarihte I. Meşrutiyetin ilanı ardından İstanbul'da Paris şehrine benzer bir belediye idaresi düşünülür. Yapılan değişikliklerle Kocaeli, Biga ve Çatalca sancakları ile İstanbul'a bağlı diğer kazaların zaptiye işleri Zaptiye nezaretine, mali ve mülki işleri de Şehremanetine devredilir. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. 3, s. 1500.

¹²⁹ D. S. , H. 1298, s. 52; D. S. , H. 1299, s. 52; D. S. , H. 1300, s. 266; D. S. , H. 1301, s. 30, 384; D. S. , H. 1302, s. 39; D. S. , H. 1303, s. 36; D. S. , H. 1304, s. 38.

	Akabad	Hendek	Derbend	Sapanca	Karasu
--	--------	--------	---------	---------	--------

Kocaeli dâhilindeki kazalar ile nahiyelerin birbirlerinden ayrılarak verildiği tarih 1878'a denk gelmektedir. Bu zamana kadar sancak idari sınırlarındaki nahiyeye-kaza ayrımı çoğu zaman net değildir. Absafi, Sarıçayır, Yalova, Şeyhler, Kaymas, Ağaçalı, Akhisar, Taraklı nahiyeleri Kocaeli sancağının 1878 ve izleyen yıla ait idari taksimatı içerisinde belirtilmektedir¹³⁰.

1880 yılı içerisinde Kocaeli sancağının mülki taksimatına Akabad, Hendek, Derbend, Sapanca, Karasu olmak üzere 5 yeni nahiyeye eklenmiştir. Bahsedilen yıl içerisinde sancağın 4 olan kaza sayısı aynı kalmış nahiyeye sayısı 13'e ulaşmıştır. 1885 yılında ise Karasu'nun Adapazarı kazasından ayrılarak Kandıra kazasına ilhak edilmesi kararı verilmiştir¹³¹. 1887 yılına kadar yaşanan ufak değişiklikler dışında sancağın 4 kaza ve 13 nahiyeye taksim edilen idari yapısı korunmuştur¹³².

3. Müstakil Kocaeli Sancağı

1887 tarihli devlet salnamesine göre Kocaeli sancağının bağlı olduğu idari birimde değişiklik gözlemlenir. İdari taksimata ilişkin tabloların verildiği ilk bölümde Kocaeli sancağı Şehremaneti'ne bağlıdır. Sancağa ait kaza sayısı ve isimlerinde ise değişiklik yoktur. Ancak Derbent nahiyesi, sancağın idari taksimatında yer almaz. Bağçecik ise tekrar nahiyeye olarak sayılır. Aynı salnamede devlet genelindeki rüşdiye mekteplerinin verildiği kısımda da Kocaeli sancağının kaza ve nahiyeleri Şehremaneti içerisinde belirtilir. Lakin salnamenin ilerleyen kısmında değişiklik vardır. Burada Şehremaneti'ne bağlı kaza ve sancaklar içerisinde Kocaeli sancağı yer almaz. Kocaeli, Hüdâvendigâr vilayeti içerisinde sayılır. Fakat bahsedilen verinin Hüdâvendigâr vilayetinin idari yapısı ile ilgili bilgilerin verildiği salnamenin ilk kısmıyla uyuşmadığı da görülür. Salnamenin başlangıcında Bursa, Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Ertuğrul sancaklarından oluşan Hüdâvendigâr vilayeti tarif edilirken ilerleyen sayfalarda bunlara Kocaeli sancağı da eklenir. Neticede 1887 yılı içerisinde Kocaeli sancağının

¹³⁰ D. S. , H. 1296, s. 145-146; D. S. , H. 1297, s. 187.

¹³¹ BOA., ŞD. 1537/6, H. 17 Receb 1302/M. 2 Mayıs 1885.

¹³² 1882 tarihinde nahiyeler içerisinde Todurğa görülmektedir. Bkz. D. S. , H. 1300, s. 266.

Şehremaneti idaresinden çıkarılarak ve Hüdâvendigâr vilayetine bağlanmış olduğu düşünülebilir¹³³.

1887 yılı başında Kocaeli sancağı mutasarrıfının azledilmesi üzerine yerine tayin edilecek kişiden bahsedildiğinde yapılacak değişiklik esnasında sancağın asayiş ve idaresinin daha iyi temini için Şehremanetinden ayrılması ve Hüdâvendigâr vilayetine bağlanması gerektiği beyan edilmiştir. Gerekçe ise asayişin temininde yaşanan güçlüklerin giderilmesidir¹³⁴. Ancak bu talebin üzerinden çok geçmeden Kocaeli'nin müstakil mutasarrıflık olarak idaresinin gereğine ilişkin mazbata düzenlenmiştir¹³⁵. Devlet salnamesinde ve Mart 1887 tarihli belgede bahsedilen değişikliği destekleyen 28 Temmuz 1887 tarihli diğer bir belge bulunmaktadır. Belgeye göre Dahiliye nezareti tarafından yapılan teklifte Şehremaneti dâhilinde iken sonradan Hüdâvendigâr'a bağlanan Kocaeli sancağından bahsedilerek, salnamede geçen değişiklikler doğrulanmakta, Kocaeli'nin Hüdâvendigâr'a kısa bir süreliğine olsa da ilhakı teyit edilmektedir. Ancak nezarete göre, Kocaeli sancağı ile yapılacak işlemlerde öncelikle Hüdâvendigâr vilayetinin merkezine yazılacak, yapılan muamelenin ardından vilayet merkezinden konu ile ilgili yazı Kocaeli sancağına gönderilecek ve alınan cevap tekrar Hüdâvendigâr vilayet merkezinden ilgili nezarete iletilecekti. Neticede sancakla yapılacak yazışmalarda zaman¹³⁶ kaybedilecekti. Üstelik İstanbul-Kocaeli arasında yapılması planlanan şimendüfer hattı ile ilgili işlemlerin de hızlı yapılması önemliydi. Ayrıca *ahali tarafından yaşanan güçlüklerin giderilmesinin* önemi sebebiyle Kocaeli'nin Hüdâvendigâr'dan ayrılarak merkeze bağlı müstakil bir sancak olmasının gerektiği belirtilir¹³⁷. Böylece Kocaeli sancağı doğrudan merkezle haberleşmek üzere müstakil mutasarrıflığa tahviline karar verilir¹³⁸. Bu kararda yapılacak şimendüfer

¹³³ D. S. , H. 1305, s. 34,41-42, 242, 299, 312-314.

¹³⁴ Şehremaneti idaresinde emniyetin tesis edilememesindeki sıkıntılara örnek olarak Sapanca taraflarında Çerkez ve Abazalar sebebiyle yaşanan durum gösterilebilir. Bkz. BOA., İ.DH. 1024/80758, H. 18 Cemazeyilahir 1304/M. 14 Mart 1887.

¹³⁵ BOA., *Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.)* 35/2, H. 8 Muharrem 1304/M. 31 Mayıs 1887.

¹³⁶ Canik mutasarrıflığının müstakil idaresinin gerekçelerinden birisi de merkeze Trabzon'dan mesafece daha yakın olmasıdır. Diğer gerekçe ise 1870'den itibaren müstakil hale getirilen sancaklar ile yapılan yazışmaların daha düzenli bir hal almasıydı. Bkz. Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, C. I, Haz. Cevdet Yılmaz, Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, Samsun, 2006, s. 70-71.

¹³⁷ BOA., *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)* 22/37, H. 7 Zilkade 1304/28 Temmuz 1887.

¹³⁸ BOA., İ.DH.1059/83102, H. 4 Rabiülevvel 1305/M. 20 Kasım 1887.

hattının Kocaeli sınırları içinde olmasının yanı sıra sancağın Anadolu ve Arabistan'ın en işlek limanlarından birine sahipliği nedeniyle önemli bir ticaret bölgesi olmasına da vurgu yapılır. Aynı zamanda sancağın başkente yakınlığı ile taşıdığı *nezaket ve önem* nedeniyle müstakilen idaresinin uygun olacağı beyan edilir¹³⁹. Buradan anlaşıldığı kadarıyla 1887 yılı içerisinde Kocaeli sancağı Şehremaneti idaresinden alınarak Hüdâvendigâr'a bağlanmış ve yine aynı yıl içerisinde müstakil idaresine karar verilmiştir.

Kocaeli sancağının müstakil idaresi doğrultusunda alınan kararın ardından işlemlere başlanmıştır. Yazışmalar neticesinde kararın uygulanması amacıyla bir takvim belirlenmiştir. Takvime göre sancağın mali işlerinin karışıklığa yol açmaması için Hüdâvendigâr'dan ayrılarak müstakil olması bir kaç ay sonra başlayacak mali yıla yani 1888 Mart/Nisan'a bırakılmıştır. Sancağın idari ve mülki işleri bakımından müstakil olmasının ise mali yılın başlamasını beklenmeden¹⁴⁰ hemen hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır¹⁴¹.

¹³⁹ BOA., *Y.MTV.* 29/18, H. 19 Rabiulevvel 1305/M. 5 Aralık 1887.

¹⁴⁰ BOA., *DH.MKT.* 1469/31, H. 26 Rabiulevvel 1305/M. 12 Aralık 1887.

¹⁴¹ Sancağın idari ve mali bakımdan farklı zamanlarda müstakil oluşu karışıklığa sebebiyet vermiştir. Bahsedilen karışıklığın 1887 tarihli devlet salnamesine de yansıdığını görmüştük. Ayrıca Serasker Ali Saib, Kocaeli sancağının Şehremaneti'nden alınarak Hüdâvendigâr'a bağlanması ve tekrar müstakil olmasına ilişkin durumu özetledikten sonra kendilerine bununla ilgili yazı gelmediği gibi Maliye tarafından da bir işlem yapılmadığına dikkat çekerek durumu Sadarete iletmış konu ile ilgili duyularının gerçekliğini öğrenmek istemiştir. Sadaret ise durumu yukarıda anlatıldığı gibi açıklayarak Kocaeli sancağının idari ve mülki işleri bakımından 12 Aralık 1887 tarihli belgeye istinaden gerçekten müstakil hale getirildiğini kendilerine bildirmiştir. Bkz. BOA., *DH.MKT.* 1475/43, H. 21 Rabiulahir 1305/M. 6 Ocak 1888.

Harita 1; Müstakil Kocaeli Sancağının Mülki Taksimatı ve Sınırları (1888-1900).

Müstakil¹⁴² Kocaeli sancağının en büyük idarecisi mutasarrıftır.¹⁴³ Kocaeli sancağı mutasarrıfının yetkileri ise vilayetlerdeki en üst idari amir olan valilere denktir.¹⁴⁴ Örneğin valilerin merkez ile doğrudan yazışma yetki ve ayrıcalığına Kocaeli sancağı mutasarrıfı da sahiptir. Zaten sancağın müstakil idaresinin altındaki amaçlardan birisi merkez ile yapılan yazışmalardaki zaman kaybını önlemektir. Böylece sancak ile iletişim hızlanacak ve bilhassa İstanbul'dan başlayarak sancak sınırlarından geçen tren hattı ile ilgili aksaklıklar ivedilikle giderilecekti. Bu sebeple 1873 yılında Haydarpaşa-İzmit ve 1890 yılında İzmit-Adapazarı tren hattının hizmete açılması ile sancağın müstakil idare edilmesinin somut gerekçeleri

¹⁴² Kocaeli sancağında 1861-1866 yılları ardından 1872 yılı içinde yeniden müstakil idare tecrübe edilmiştir. Bu tecrübeden sonra sancak tekrar İstanbul'a bağlanarak idari taksimatındaki yerini almıştır. Bu dönemlere dikkat edilmediğinde sancağın müstakil olarak teşkiliyle ilgili olarak genellikle 1887 ve 1888 tarihleri verilmektedir. Aslında her ikisi de bir anlamda doğrudur. Birisinin idari ve mülki diğerinin sadece mali bakımdan sancağın müstakil idare edilmeye başlandığı tarihi karşıladığını belgelerden anlamaktayız. Ancak hem mali hem de idari-mülki olarak müstakil sancaktan bahsetmek gerektiğinde 1888 yılını başlangıç kabul etmek gerekecektir. Sancağın müstakil konumunu, Cumhuriyet'in ilanı sonrası vilayet olarak teşkil edilmesine kadar koruduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Parmaksızoğlu, "İzmit", C. 20, s. 478, 480; Darkot, "İzmit", C. 5, s. 1252.

¹⁴³ Ali Cevad, "İzmit", s. 64.

¹⁴⁴ Ali Tevfik, "İzmit Mutasarrıflığı", *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Kasbar Matbaası, İstanbul, H. 1318, s. 239-240.

ortaya çıkmıştır. 1895 yılında Derince Limanı'nın faaliyete geçmesi ile Anadolu'dan gelen malların depo edildiği ticari bir kimliğe bürünen sancağın müstakil idare edilmesinin pratik faydası bir kat daha artmıştır¹⁴⁵.

Tablo 5; Müstakil Kocaeli Sancağının İdari Taksimatı (1888-1898)¹⁴⁶.

Kaza İsmi	Nahiye İsmi	Köy Sayısı
Nefs-i İzmid	-	32
	Bağçecik	34
Karamürsel	-	33
	Yalova	27
Adapazarı	-	52
	Sapanca ¹⁴⁷	73
	Akyazı	48
	Hendek	32
Kandıra	-	34
	Şeyhler	46
	Kaymas	34
	Karasu	21
	Ağaçlı	7
	Akabad	25
Çeyve	-	36

¹⁴⁵ Bostan, “İzmit”, C. 23, s. 538. ;Parksızoğlu, “İzmit”, C. 20, s. 478.

¹⁴⁶ D. S. , H. 1306, s. 709-711; D. S. , H. 1307, s. 805-807; D. S. , H. 1308, s. 796-799; D. S. , H. 1309, s. 828-831; D. S. , H. 1310, s. 838-841; D. S. , H. 1311, s. 864-867; D. S. , H. 1312, s. 882-885; D. S. , H. 1313, s. 922-925; D. S. , H. 1314, s. 926-929; D. S. , H. 1315, s. 576-578; D. S. , H. 1316, s. 700-703.

¹⁴⁷ Rivayete göre bu ad Sayeban'dan gelir. Evliya Çelebi ise Sapanca Koca'dan geldiğini ileri sürer. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Vezir Sarı Rüstem Paşa tarafından cami ve hamam yaptırılır. Her ne kadar tarihi eskilere dayansa da Sapanca yeni gelişmiş bir kasabadır. Bunun en açık delili civar köylerinin isimleridir; İlmiye, Şehritiye, Nailiye. Bkz. Hamid Sadi, “Anadolu'da Bir Tedkik Seyahati: Kocaili”, s. 271.

	Akhisar	43
	Taraklı ¹⁴⁸	29

Sancağın müstakil idaresinde etkili olan diğer bir unsur ise İstanbul'a olan yakınlığıdır. Bu yakınlıktan kaynaklanan önem İstanbul'un fethi öncesinde olduğu gibi sonrasında da sürmüştür. Sancağın İstanbul'un güvenliğinin tesisinde önemli bir mevkiye bulunmasına sıklıkla işaret edilmiştir. Hatta bu amaçla sancak dâhilinde İstanbul ile alakalı ön güvenlik tedbirlerinin alınmasına çalışılmıştır¹⁴⁹.

Kocaeli'nin müstakil sancak kimliğini kazanmasıyla kazaları ve nahiyelerine ilişkin bilgiler daha düzenli bir hâl almıştır. 1888-1899 yılları arasında sancağın mülki taksimatında kısmi değişiklikler olmuştur. 1888 ortasında Absafi nahiyesi Akyazı nahiyesine ilhak edilmiştir¹⁵⁰. 1896-1897 yıllarında merkez kazaya bağlı Bağçecik nahiyesine Ermişe nahiyesi de eklenmiş ve böylece merkez kaza dâhilindeki köy sayısı 81'e ulaşmıştır. Kandıra'daki Akabad ve Ağaçalı nahiyeleri birleştirilerek Akçaova isimli yeni bir nahie daha teşkil edilmiştir¹⁵¹. Sancak sınırlarının ise bahsedilen yıllar arasında değişmediğini yollar ve idari sınırlara ilişkin Kocaeli mutasarrıflığı ve Hüdâvedigâr vilayetini gösteren harita da teyit etmektedir¹⁵². 1899 yılına geldiğimizde tablo 5'te ifade edilen 4 kaza, 12

¹⁴⁸ Kaşık ve tarak imalatı ile meşhur olmasından dolayı bu isimle anılıyor olabilir. Bkz. Ali Tevfik, "İzmid Mutasarrıflığı", s. 241-242.

¹⁴⁹ Bu tedbirlere örnek olması bakımından Kocaeli sancağı polis mevcudunun artırılması girişimi (Bkz. BOA., *Dahiliye Islahat (DH.TMIK.S.) 4/16*, H. 4 Receb 1314/M. 9 Aralık 1896.), yasaklı kişilerin İstanbul'a girmemeleri için Kocaeli dahilindeki iskelelerde komisyonlar oluşturulması iradesinin uygulanması (Bkz. BOA., *Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M.)15/48*, H. 14 Rabiulahir 1314/M. 19 Aralık 1896.) ve bu iskelelerde güvenlik için istihdam edilecek polis ve memurların maaşlarının yükseltilmesi gösterilebilir. Bkz. BOA., *DH.TMIK.M.16/47*, H. 21 Rabiulahir 1314/M. 26 Aralık 1896.

¹⁵⁰ BOA., *ŞD. 716/12*, H. 22 Şevval 1305/M. 2 Temmuz 1888.

¹⁵¹ BOA., *DH.TMIK.S. 4/67*, H. 12 Receb 1314/M. 17 Aralık 1896; BOA., *DH.TMIK.S. 4/85*, H. 16 Receb 1314/M. 21 Aralık 1896; BOA., *Yıldız Parakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.)37/67*, H. 18 Şevval 1314/M. 22 Mart 1897.

¹⁵² Bahsi geçen haritanın tarihi yoktur. Ancak nahie olarak gösterilen Yalova sebebiyle 1901 tarihinden öncesine ait olabilir. Kocaeli sancağının İstanbul ile olan sınırlarının belirgin olması, 4 kaza ve 11 civarında nahiyeye sahip olması ise haritanın 1888 yılı ve sonrasında gösterdiğini düşündürür. Haritanın 1888 yılı sonrasına ait olduğuna işaret eden diğer bir gösterge ise Kocaeli sancağının Hüdâvendigâr vilayeti sınırları dışında gösterilmesi ve yeni teşkil edilen Ertuğrul sancağının belirtilmesidir. Bu sebeple haritanın 1888-1901 yıllarını yansıttığını söylemek mümkündür. Bkz. *İzmid Mutasarrıflığı ve Hüdâvendigâr Vilayetini Gösterir Harita*, t.y. , Atatürk Kitaplığı, Hrt_001318.

nahiye¹⁵³ ve 606 köyden ibaret Kocaeli sancağının taksimatında ufak düzenlemeler yaşanmıştır. Karasu nahiyesi 1899 yılı içinde Kandıra'dan ayrılarak Adapazarı'na bağlanmıştır¹⁵⁴.

1900 tarihinde merkez, Karamürsel ve Geyve kazalarında idari değişiklik görülmez. Ancak Adapazarı kazası dâhilindeki nahiye ve köy sayılarında artış yaşanmıştır. Artışın nedeni Karasu nahiyesinin Adapazarı'na bağlanmasıyla ilgilidir. Bahsedilen yıllarda sancağın idari sınırları değişmeden yapılan düzenlemelere rağmen toplam kaza, nahiye ve köy sayıları aynı kalmıştır¹⁵⁵. Bir yıl sonra sancağın kaza sayısı artmıştır¹⁵⁶. Yalova nahiyesi Karamürsel kazasından ayrılarak yeniden kaza statusünü kazanmıştır¹⁵⁷. Bu hâliyle Karamürsel ve Yalova kazalarının nahiyeleri bulunmamaktadır. Merkez kazaya bağlı köy sayısında değişikliğin olmadığı aynı tarihte Adapazarı'nda 267, Kandıra'da 528, Geyve'de 108 köy vardır. Böylelikle sancağın kaza sayısı 5'e yükselirken nahiye sayısı 11'e düşmüştür¹⁵⁸. Sonraki yıllarda sancak dâhilindeki kaza ve nahiye sayıları değişmemiş, köy sayılarında muhtelif oynamalar olmuştur¹⁵⁹. 1909¹⁶⁰ yılı

¹⁵³ 1889 yılına ait diğer bir kaynağa göre sancağın kazaları burada sayıldığı gibidir. Ancak Kaymas ve Akyazı nahiyeleri gösterilmez. Tabloda bulunmayan Absafi nahiyesi ile toplam nahiye sayısı 11 olarak verilmiştir. (Bkz. Şemseddin Sami, "İzmid", C. II, s. 849.) 1888 yılı içinde Absafi'nin Akyazı'ya ilhakına dikkat edilmemiştir.

¹⁵⁴ Kandıra'dan alınarak Adapazarı'na bağlanan Karasu nahiyesi. (Bkz. BOA., İ. DH. 1362/1316, H. 21 Zilhicce 1316/M. 2 Nisan 1899.) Sonraki yıllarda Karasu nahiyesinin Adapazarı kaza merkezine olan uzaklığı sebebi ile nahiye merkezinde bir mahkeme ve pazarın kurulmasıyla ilgili yazı yaşanan değişimi teyit etmektedir. Bkz. BOA., DH.MKT. 2808/6, H. 14 Rabiulahir 1327/M. 5 Mayıs 1909

¹⁵⁵ D. S., H. 1317, s. 660-663; D. S., H. 1318, s. 700-703.

¹⁵⁶ Adapazarı ikinci diğerleri üçüncü sınıftan kazadır. Bkz. Ali Tevfik, "İzmid Mutasarrıflığı", s. 239.

¹⁵⁷ Kazada görevli memurların maaş ve diğer masraflarının sancağın tahsisatına aktarılması işlemi de bu esnada yapılır. Bkz. BOA., DH.MKT. 2474/49, H. 29 Zilhicce 1318/M. 19 Nisan 1901.

¹⁵⁸ Kocaeli, 5 kaza ve 11 nahiyeden oluşan müstakil sancaktır. Bkz. Tüccarzade İbrahim Hilmi, "İzmid (Kocaeli) Sancağı", s. 106.

¹⁵⁹ Yıllar içerisinde toplam köy sayısının ise 1102-1105 arasında değiştiği görülmektedir. Bkz. D. S., H. 1319, s. 752-755; D. S., H. 1320, s. 770-771; D. S., H. 1321, s. 822-823; D. S., H. 1322, s. 842-843; D. S., H. 1323, s. 915-917; D. S., H. 1324, s. 979-981; D. S., H. 1325, s. 975-977; D. S., H. 1326, s. 975-977.

¹⁶⁰ II. Meşrutiyeti'nin ilanı ardından ve Kanun-ı Esasi'nin 2. maddesi gereğince İstanbul'un diğer Osmanlı vilayetlerinden farkı olmadığı belirtilmiştir. (Bkz. BOA., DH.MKT. 2828/1, H. 13 Cemazeyilevvel 1327/M. 2 Haziran 1909) Ardından Dahiliye nezaretinden gelerek Meclis-i Vükelâ'da tetkik edilen kanun lâyihasına dair Sadaret tezkiresi meclise sunulmuştur. (Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi, Dönem 1, Birleşim 98, Celse 1, Cilt 4, R. 9 Haziran

içerisinde İznik nahiyesi Karamürsel kazasına ilhak edilerek sancak sınırlarına eklenmiştir. Yapılan değişiklikte ise nahiyenin Kocaeli sancağına yakınlığı etkili olmuştur¹⁶¹.

Tablo 6; Müstakil Kocaeli Sancağı İdari Taksimatı (1911-1912)¹⁶².

Kaza İsmi	Nahiyeler	Köy Sayısı
Merkez Kaza: İzmid	Ermişe, Bağçecik	181
Adapazarı	Hendek, Karasu, Sapanca, Akyazı	304
Ğeyve	Akhisar, Taraklı	142
Karamürsel	İznik	97
Kandıra	Şeyhler, Kaymas, Akçaova	528
Yalova	-	47
5 Kaza	12 Nahiye	1299 Köy

Sancağın toplam köy sayısındaki artış dikkat çekmektedir. Bunun tek sebebinin sancağa dâhil edilen İznik nahiyesi olmadığı açıktır. İznik nahiyesi

1325/M. 22 Haziran 1909, s. 543) İstanbul vilayetinin teşkili için hazırlanan kanun lâyihasının 1. maddesinde Kocaeli'nin kurulacak vilayete bağlanması tasarlanmıştır. (Bkz. *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem 1. , Birleşim 114, Celse 1., Cilt 5, R. 6 Temmuz 1325/M. 19 Temmuz 1909, s. 420) Ancak ilerleyen görüşmelerde bundan vazgeçilmiştir. İstanbul'a bağlanması düşünülen Kocaeli ile Çatalca'nın müstakil idarelerinin devamına karar verilmiştir. Kararın birinci gerekçesi öteden beri müstakil idare olunmaları ikincisi ise zaten peyderpey vilayetlerin kaldırılarak livaların doğrudan Dahiliye nezaretine bağlanmasının düşünülmeleridir. (Bkz. *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem 1, Birleşim 114, Celse 2, Cilt 5, R. 6 Temmuz 1325/M. 19 Temmuz 1909, s. 445.) Kanun lâyihasında bu yönde değişiklikler yapılmıştır. (Bkz. *BOA. , İradeler Kanun ve Nizamât (İ. KAN.) 6/1327*, H. 17 Receb 1327/M. 4 Ağustos 1909.) İstanbul vilayetinin teşkiliyle ilgili çalışmalar 1911 yılını bulmuştur.(Bkz. *BOA. Bâb-ı Âlî Evrak Odası Belgeleri (BEO.) 3902/292623*, H. 9 Cemazeyilahir 1329/M. 7 Haziran 1911.) 1919 itibarıyla vilayetin ilgası için düzenlemeler yapacak bir komisyon teşkil edilmiştir. Bkz. *BOA., Dahiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.) 52/76*, H. 11 Şevval 1337/M. 10 Temmuz 1919.

¹⁶¹*BOA., İ.DH.1508/1332, H. 7 Receb 1332/M. 1 Haziran 1914; BOA., İ.DH.1477/1327, H. 9 Şevval 1327/M. 24 Ekim 1909; BOA., BEO. 3667/275005, 11 Zilhicce 1327/M. 24 Kasım 1909.*

¹⁶²*D. S. , R. 1327, s. 834-837; D. S. , R. 1328, s. 846-849.*

ile birlikte 50 kadar köyün idari taksimata ilave edildiği görülmektedir. Köy sayılarındaki artışın asıl nedeni ise kaza ve nahiyeler bünyesindeki mevcut köylerin daha sağlıklı kaydedilmesi ve sınırlı sayıda da olsa yeni köylerin kurulmasıdır.

1913 idari düzenlemesinin ardından¹⁶³ Osmanlı Devleti'nin son nüfus sayımının yapıldığı 1914'te Kocaeli sancağının müstakil statüsü devam etmiştir. Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Ğeyve, Yalova kazalarına 1909 yılında Karamürsel'e nahiye olarak bağlanan İznik kazaya tahvil edilerek eklenmiştir¹⁶⁴. Böylelikle sancak dâhilindeki kaza merkezlerinin sayısı altıya ulaşmıştır.

İznik kazasının teşkilinden sonra 1918'de Hendek nahiyesinin kazaya dönüştürülmesi ile sancağın kaza sayısı yediye çıkmıştır. Yaşanan değişiklik Meclis-i Meb'ûsan'a sunulan Dahiliye Encümeni'ne ait bir teklif neticesinde gerçekleşmiştir. Adapazarı kazasına bağlı bir nahiye olan Hendek'in kazaya tahvilinin Meclis-i Meb'ûsan'daki görüşmeler sonrasında kabul edildiği anlaşılmaktadır¹⁶⁵.

1914 ve 1918 yıllarında sancak dâhilinde yapılan değişikliklerin 1920 tarihi itibarıyla korunduğunu görmekteyiz¹⁶⁶. Aynı zamanda sancağın müstakil idaresi de devam etmiştir. Ancak Meclis-i Vükelâ'da 3 Ekim 1920 tarihinde görüşülüp karara bağlanan Dahiliye nezaretine ait teklif neticesinde Kocaeli'nin vilayet olmasına karar verilmiştir. Teklifte *mahalli asayişin*

¹⁶³ Vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler köylere münkısımdır. Vilayet valisi, liva mutasarrıfı, kaza kaymakamı ve nahiye müdürü vasıtasıyla idare edilir. Kocaeli sancağının müstakil statüsü 1913 geçici vilayet kanunu ile bir kez daha belirtilmiştir. Kanunun 2. maddesinde doğrudan merkeze bağlı livaların vilayet hükmünde olacağı belirtilmiştir. (Bkz. Cenk Reyhan, "Bir Belge: 1913 Tarihli Vilâyat Genel İdaresi Geçici Kanunu", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. 9, S. 1, Ocak 2009, s. 132.) Kanun metni için Bkz. *Düstur*, Tertip 2, Cilt 5, Matbaa-yı Amire 1332, s. 187, 188-216.

¹⁶⁴ Kaza teşkil edilmiş (Bkz. *BOA.*, *İ.DH.1508/1332*, H. 7 Receb 1332/M. 1 Haziran 1914.) ve vekaleten görevini ifa eden Akif Efendi kaymakam atanmıştır. Bkz. *BOA.*, *İ.DH. 1513/1333*, H. 18 Cemazeyilahir 1333/M. 3 Mayıs 1915.

¹⁶⁵ *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem 3, Birleşim 45, Celse 1, Cilt. 2, R. 5 Şubat 1334/M. 5 Şubat 1918, s. 200, 204.

¹⁶⁶ TBMM'de söz alan İzmıt vekili Hamdi Namık Bey yaşanmakta olan İngiliz işgali sebebi ile Kocaeli ve İstanbul arasındaki iletişimin kesilmiş olduğunu belirtmiştir. İşgal sebebi ile mahkemelere ait merkezleri kalmayan Adapazarı, Ğeyve, Kandıra ve İznik kazalarından bahsedilerek adı geçen kazalardaki mahkemelerin Adapazarı ya da Ğeyve'ye taşınmasının gerekli olduğunu ifade edilmiştir. Ancak, neticede bu tarihlere Kocaeli'nin sınırlarında bir değişikliğe gidilmemiştir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem 1, Birleşim 4, C. 1, R. 26 Nisan 1336/M. 26 Nisan 1920, s. 78-79.

temin edilmesi ve istikrarın sağlanması amacı ile sancağın vilayet olarak teşkili gereği vurgulanmıştır. Kurulacak vilayetin mevcut sınırlarına Düzce ve Göynük kazaları ile Hüdâvendigâr vilayeti dâhilindeki Orhangazi kazası ve Gölpaazarı nahiyesinin de eklenmesi düşünülmüştür. Netice itibariyle atanacak valinin Meclis-i Vükelâ tarafından belirleneceği beyan edilmiştir¹⁶⁷. Ardından Kastamonu vali vekili Sami Bey vali olarak atanmıştır. Damat Ferid Paşa hükümetinin yaptığı bu değişiklik uzun sürmemiştir. 22 Ekim 1920’de göreve gelen Tevfik Paşa hükümeti tarafından bahsedilen düzenleme değiştirilmiştir. Sancağın vilayet teşkili hakkındaki düzenlemenin iptaliyle durum revize edilmiştir. Kocaeli vilayet teşkilinden önceki mülhakatı ile birlikte yeniden müstakil liva hâline getirilmiştir¹⁶⁸. Milli mücadelenin devam ettiği esnada hem İstanbul hem de Ankara hükümetleri tarafından sancağa mutasarrıflar atanmıştır. Böylelikle Kocaeli merkezde oturan ve İstanbul Hükümeti tarafından atanan mutasarrıfın yanı sıra Ankara Hükümeti tarafından atanan ve Ankara tarafından merkez kabul edilen Adapazarı’nın güvensizliği nedeniyle Ğeyve’de oturan mutasarrıfın bulunduğu dönem yaşanmıştır. Sancağın Yunan işgalinden kurtulmasına (28 Haziran 1921) kadar bu durum devam etmiştir. Ardından sancak üzerindeki kontrolünü kaybeden İstanbul Hükümeti yerine sadece Ankara Hükümeti yetkili olmuştur. Sancak genel meclisi 11 Şubat 1922’de sancak isminin Kocaeli’ye dönüştürülmesini kabul ederek durumu Dahiliye nezaretine bildirmiştir. 1923 yılında sancak resmi adı Kocaeli olmak üzere vilayete dönüştürülmüştür¹⁶⁹.

Sonuç

Kocaeli coğrafi ve idari bir bölgeyi belirtmekle birlikte fetih sonrası anlam daralması yaşayarak İzmit şehrini ifade ederken de kullanılmıştır. İzmit ise fethin ilk yıllarında şehir için kullanılmış, sonradan daha geniş bir anlam kazanarak idari-coğrafi bir bölgeyi ifade ederek Kocaeli yerine kullanılmıştır. Zamanla bu iki ifadenin birbiri yerine kullanılması şehir ile idari bir birim olan sancağın tanımlanması esnasında karışıklıklara neden olmuştur.

Kocaeli, İstanbul’a yakınlığı sebebiyle stratejik öneme haiz bir sancaktır. Ayrıca deniz ve kara yoluyla Anadolu’dan İstanbul’a ulaşan

¹⁶⁷ BOA., M V. 252/114, H. 19 Muharrem 1339/M. 3 Ekim 1920.

¹⁶⁸ BOA., DH.İ.UM.EK. 122/43, H. 26 Safer 1339/M. 9 Kasım 1920.

¹⁶⁹ Sabahattin Özel, “Milli Mücadele’de İzmit Mutasarrıflarının Faaliyetleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 16, İstanbul, 1998, s. 121-122. (121-158)

yolların Kocaeli'den geçmesi sancağı ticari yönden olumlu etkilenmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde inşasına başlanan demiryolu hattının sancak sınırlarından geçmesi sancağın imparatorluk içindeki konumunu kuvvetlendirmişti. Neticede sancağın idari yapısında tren hattının inşası ve İstanbul'a yakınlığı gerekçeleriyle çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.

Osmanlı bürokratları konumunu ve stratejik önemini gerekçe göstererek Kocaeli sancağının bağlı bulunduğu idari merkezi Kastamonu, Hüdâvendigâr ve İstanbul olmak üzere değiştirmiştir. Ancak söz konusu belgelerde yapılan değişikliklere ilişkin sancağın stratejik önemi, yapılacak yazışmalarda sağlanacak kolaylıklar, demiryolu hattıyla ilgili işlemler ve İstaâbul'un güvenliğinin sağlanması dışında maddi gerekçeler detaylı şekilde açıklanmamıştır.

Bununla beraber belgelerden anlaşıldığı kadarı ile sancağın bağlandığı idari merkezlerde meydana gelen değişikliklerde iletişim ve ulaşım imkânlarında yaşanan yenilikler hayli etkilidir. Örneğin Kocaeli, 1873'te hizmete giren İstanbul-İzmid demiryolunun ve sonrasında yapılması planlanan diğer hattın inşasının daha sağlıklı gerçekleşebilmesi için ilk etapta İstanbul'a bağlanmış ve daha sonra müstakil hâle getirilmiştir. Müstakil idaresi ise vilayet olarak teşkil edildiği 1923 yılına kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikalari *

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bâb-1 Âsafi Defterhâne-i Âmire Defterleri (A.DFE.d.)

Bâb-1 Âsafi Mühimme Kalemi Belgeleri (A.DVN.MHM.)

Bâb-1 Âlî Evrak Odası Belgeleri (BEO.)

Cevdet Evkaf (C.EV.)

Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.)

Dâhiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.)

Dâhiliye Islahat (DH.TMIK.S.)

Dâhiliye Muamelat (DH.TMIK.M.)

İrade Dâhiliye (İ. DH.)

İradeler Kanun ve Nizamât (İ. KAN.)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)

İradeler Mesâil-i Mühimme (İ.MSM.)

İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.)

İrade Şûra-yı Devlet (İ.ŞD)

Maliye Kısmı Mütferrik Defterleri (ML.d.)

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

Yıldız Mütevennî Maruzat Evrakı (Y.MTV.)

Sadaret Âmedî Kalemi Belgeleri (A.AMD.)

Sadaret Mektubî Kalemi Belgeleri (A.MKT.)

* Belge numaraları ve tarihleri ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler
(A.MKT.NZD.)

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM.)

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler
(A.MKT.UM.)

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Dair Belgeler
(A.MKT.MVL.)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)

Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri (A.DVN.)

Sadaret Teşrifat Kalemi Belgeleri (A.TŞF.)

Şûra-yı Devlet Belgeleri (ŞD.)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.)

Yıldız Parakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.)

Haritalar

İzmid Mutasarrıflığı ve Hüdâvendigâr Vilayetini Gösterir Harita, t.y. ,
Atatürk Kitaplığı, Hrt_001318.

Sürelî Yayınlar

Salnameler

H. 1263- H. 1326 *Tarihli Devlet Salnameleri* (D.S.).

R. 1327 ve R. 1328 *Tarihli Devlet Salnameleri*.

H. 1287 *Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi* (H.V.S.).

Zabıt Cerideleri

Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi.

Düstur

Düstur, Tertip I, C. I, H. 1289.

Düstur, Tertip 2, Cilt 5, 1332.

Gazete ve Dergiler

Hayat, C. III. , S. 66, 1 Mart 1928.

Servet-i Fünun, C. VI, S. 148, R. 30 Kanunievvel 1309/M. 11 Ocak 1984.

Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, C. XIV, S. I, R. 1 Kanunisanı 1340/M. 1 Ocak 1924.

Takvim-i Vekâyi, H. 13 Zilhicce 1255/M. 17 Şubat 1840, S. 193.

Takvim-i Vekâyi, H. 3 Muharrem 1258/M. 14 Şubat 1842, S. 238.

Takvim-i Vekâyi, H. 26 Rabiulahir 1275/M. 3 Aralık 1858, S. 566.

Takvim-i Vekâyi, H. 7 Cemazeyilahir 1281/M. 8 Ekim 1864, S. 773.

Tedkik ve Matbu Eserler

AKBAL, Fazıla: “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, C. XV. , S. 60. , Ekim 1951, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 617-629.

AKYILDIZ, Ali: “Şehremini”, *DİA*, C. 38. , İstanbul, 2010, s. 459-461.

Ali Cevad: “İzmid”, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, H. 1313, s. 63-64.

Ali Tefrik: “İzmid Mutasarrıflığı”, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Kasbar Matbaası, İstanbul, H. 1318, s. 239-242.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi: (Haz. Atsız), Mili Eğitim Yayınevi, İstanbul, 1992.

BAYKARA, Tuncer: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş Anadolunun İdari Taksimatı I*, S. A-7, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

—: *Türk Kültürü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, Eylül 2011.

BOSTAN, İdris: “İzmit”, *DİA*, C. 23, İstanbul, 2001, s. 536-541.

ÇADIRCI, Musa: “ Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, *Belleten*, C. LIII, S. 206, Nisan 1989, s. 237-257.

- ÇAKAR, Enver: “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-namesine Göre 1522’de Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), (Ocak 2002), s. 261-282.
- DARKOT, Besim: “İzmit”, *İA*, C. 5. , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 1251-1256.
- Edirneli Oruç Bey: *Oruç Bey Tarihi*, (Haz. Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser.
- EFE, Ayla: *Muhassıllık Teşkilatı*, (Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir, 2002.
- : “Tanzimat’ın Eyalet Reformları 1840-1864: Silistre Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 22, Yaz 2009, s. 87-113
- ERGİN, Osman Nuri: *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. 3, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.
- GÜNEŞ, Mehmet: *Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık (1842-1871)*, Kitapevi Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Hoca Saadettin Efendi: *Tacü’t-Tevarih I*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- KARAGÖZ, Rıza: “II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, C. I, Haz. Cevdet Yılmaz, Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, Samsun, 2006, s. 65-81.
- KARAL, Enver Ziya: *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, Aralık 1997.
- KARPAT, Kemal: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- KAYA, Mehmet: “XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı’nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 26, S. 41, 2007, s. 59-80.
- KILIÇ, Selda: “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve*

Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 28, S. 45, Ankara 2009, s. 43-62.

KIRMIZI, Abdülhamit: *Abdülhamid'in Valileri; Osmanlı İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.

Mehmed Neşri: *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, (Yay. Faik Reşit Unat-Mehmet Altan Köymen), C. I. , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

ORTAYLI, İlber: *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.

Oruç Bey Tarihi: (Haz. Prof. Dr. Necdet Öztürk), Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 1998.

ÖZCAN, Abdülkadir: “Zaptiye”, *DİA*, C. 44, İstanbul, 2013, s. 128-130.

ÖZKAYA Yücel ve Ali Akyıldız: “Muhassıl”, *DİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 18-20.

ÖZKAYA, Yücel: “Kaymakam”, *DİA*, C. 25, İstanbul, 2002, s. 84-85.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet: “İzmit”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 20, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1972, s. 477-480.

REYHAN, Cenk: “Bir Belge: 1913 Tarihli Vilâyat Genel İdaresi Geçici Kanunu”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. 9, S. 1, Ocak 2009, s. 129-154.

SATICI, Emre: *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008.

Şemseddin Sami: “İzmid”, *Kâmûsu'l A'lâm*, C. II, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889, s. 847-849.

—: “Koca İli”, *Kâmûsu'l A'lâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul, 1896, s. 3714.

ŞENER, Abdüllatif: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi (1839-1876)*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 1987.

- TORUN, Fatih Sadık: “Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 8, S. 32, Kış 2012, s. 81-97.
- TURAL, Erkan: *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupada Devlet Sistemi*, IQ Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi: “İzmid (Kocaili) Sancağı”, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul, H.1323, s. 106-111.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.
- YILMAZ, Özgür: “Tanzimat Döneminde Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)”, *History Studies*, Volume 9, Issue 6, December 2014, s. 253-280.